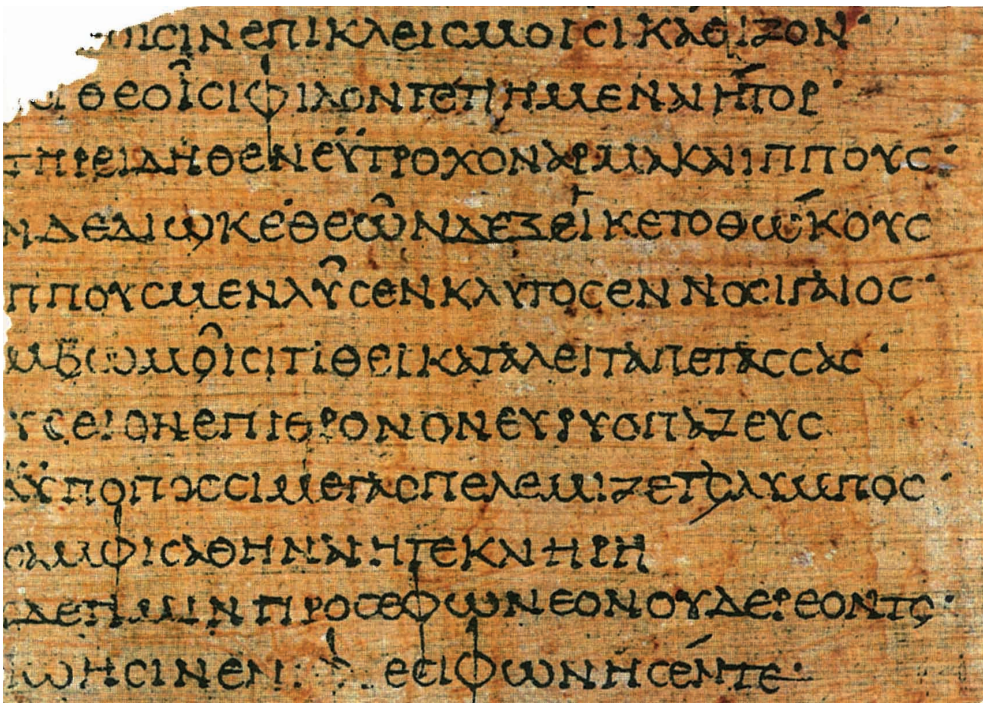

Σύλλογος Διδακτικού Προσωπικού
Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών

ΠΑΡΟΥΣΙΑ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β΄, ΤΟΜΟΣ Α΄ (ΚΑ΄)

(2017-2018)

ΗΡΟΔΟΤΟΣ

ΠΑΡΟΥΣΙΑ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β΄, ΤΟΜΟΣ Α΄ (ΚΑ΄)
(2017-2018)

ΠΑΡΟΥΣΙΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ
ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΥ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΟΥ ΕΚΠΑ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β΄, ΤΟΜΟΣ Α΄ (ΚΑ΄)
(2017-2018)

ΗΡΟΔΟΤΟΣ

ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΥ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ - ΕΚΠΑ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

ΠΡΟΕΔΡΟΣ	:	Καραδήμας Δημήτρης (dimkaradimas@phil.uoa.gr)
ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ	:	Ζώρας Γεράσιμος (gerzoras@isll.uoa.gr)
ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ	:	Γαγανάκης Κώστας (cgagan@arch.uoa.gr)
ΤΑΜΙΑΣ	:	Δρόσος Δημήτρης (dimdros@isll.uoa.gr) Τσόκογλου Αγγελική (angtsok@gs.uoa.gr) Γιαννουλοπούλου Γιάννα (giannoulor@ill.uoa.gr) Παναγιώτου Αντώνης anpanagio@phil.uoa.gr Αποστόλου Ειρήνη (irapo@frl.uoa.gr) Κεφαλίδου Ευρυδίκη (eurkefalidou@arch.uoa.gr)

ΠΑΡΟΥΣΙΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ

Επιμέλεια έκδοσης

Αποστόλου Ειρήνη, Ζώρας Γεράσιμος, Καραδήμας Δημήτρης

Εκδόσεις Ηρόδοτος
Μαντζάρου 9
10672 Αθήνα
Τηλέφωνο: 2103626348 | fax: 2103626349
Ηλεκτρονική διεύθυνση: info@herodotos.net

ISSN 1105-0454

Πίνακας περιεχομένων

Παρουσία
Περίοδος Β΄, Τόμος Α΄ (ΚΑ΄)

Αντί προλόγου (Δημήτρης Καραδήμας)	9
Ιωάννης Μ. Κωνσταντάκος, <i>Το λιονταράκι που τσεβδίζει: ο Αλκιβιάδης στην αρχαία κωμωδία</i>	13
Dimitrios Kanellakis, <i>Paracomedy in Euripides' Bacchae</i>	63
Σοφία Παπαϊωάννου, <i>Το ταξίδι προς τη Δύση αρχίζει: ο Λίβιος Ανδρόνικος και η πρώτη μετάφραση της Οδύσσειας</i>	83
Ανθοφίλη Καλλέργη, <i>Η τέχνη της γαστρονομίας στο πλαίσιο της ορατιανής σάτιρας (Σάτιρες 2.4 και 2.8)</i>	109
Παναγιώτα Παπακώστα, <i>Απηχήσεις της Οδύσσειας στο ελεγειακό ταξίδι της 1.3 του Τιβούλλου</i>	123
Dimitrios Karadimas, <i>Dionysius of Halicarnassus on the pleasant and the beautiful – Traces of Platonic influence</i>	141
Χρήστος Φάκας, <i>Το λογοτεχνικό υπόβαθρο του θέματος της φιλίας στο μυθιστόρημα του Χαρίτωνα</i>	165
Ελένη Τσιτσιανοπούλου, <i>Η σύνταξη του συνδέσμου κἄν στις παραχωρητικές προτάσεις των ελληνικών μη λογοτεχνικών παπύρων της αυτοκρατορικής και της πρώιμης αραβικής εποχής</i>	191
Μυρσίνη Αναγνώστου, <i>Η επίδραση τῶν Ὀμηρικῶν Ἐπῶν στο ἔργο τοῦ Νικηφόρου Χρυσοβέργη</i>	201
Βασίλειος Π. Βερτουδάκης, <i>Η κρίση της επιστήμης και η Κλασική Φιλολογία στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης: Ιστορικές και φιλοσοφικές προϋποθέσεις</i>	213
Gianoula Giannouloupoulou, <i>The emergence of the greek definite article</i> . . .	231
Ιωάννης Α. Πανούσης, <i>Κλυταιμίστρας δικαίωση (:): από την Ηλέκτρα του Σοφοκλή στο ανεπίδοτο Γράμμα του Ιάκωβου Καμπανέλλη</i>	247
Ioanna Papaspyridou, <i>Victor Hugo, poète romantique au service de la guerre d'indépendance grecque: quelques réflexions sur le poème « L'Enfant »</i>	269

Domenica Minniti-Γκώνια, <i>Italianismi a Cefalonia e gli studi di Manlio Cortelazzo sul contatto italogreco</i>	285
Από την ιστορία του Πανεπιστημίου και της Σχολής	303
Χαρίκλεια Μπαλή, <i>Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και ο πόλεμος του 1940-1941: Η ζωή και ο θάνατος του καθηγητή Ξενοφώντος Κοντιάδη (Μασσαλία 1903 - Ιωάννινα 1941)</i>	305
Δημήτρης Παυλόπουλος, <i>Μνήμη Χρύσανθου Χρήστου</i>	323
Κατάλογος των μελών ΔΕΠ της Φιλοσοφικής Σχολής του ΕΚΠΑ . . .	327

Σοφία Παπαϊωάννου

ΤΟ ΤΑΞΙΔΙ ΠΡΟΣ ΤΗ ΔΥΣΗ ΑΡΧΙΖΕΙ:
Ο ΛΙΒΙΟΣ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ
ΚΑΙ Η ΠΡΩΤΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΤΗΣ ΟΔΥΣΣΕΙΑΣ

I. Εισαγωγή

Η μετάφραση της *Οδύσσειας* στα λατινικά από τον Λίβιο Ανδρόνικο είναι έργο σταθμός στην ιστορία της λογοτεχνίας από πολλές απόψεις: με τον Λίβιο Ανδρόνικο και την *Odusia*, η ελληνική λογοτεχνία διασχίζει επίσημα την Αδριατική για πρώτη φορά, ενώ η μετάφραση του ομηρικού έπους στα λατινικά σηματοδοτεί την έναρξη της λατινικής λογοτεχνικής παραγωγής. Στην παρούσα μελέτη προτίθεμαι να θίξω μια σειρά από σημαντικά ζητήματα τα οποία συνδέονται με το εγχείρημα του Λίβιου¹, και να σχολιάσω την ευρέως διαδεδομένη άποψη ότι η πρώτη μετάφραση της *Οδύσσειας* κατέστη εμβληματική μιας γλωσσικής και πολιτισμικής επανάστασης, καθώς το κείμενο της *Odusia* του Λίβιου έθεσε τα θεμέλια για μια νέα λογοτεχνική παράδοση σε μια νέα γλώσσα (λατινικά) και στο πλαίσιο ενός διαφορετικού πολιτισμού (ρωμαϊκού πολιτισμού). Δεν διαφωνώ, φυσικά, με αυτή την άποψη, αλλά θα ήθελα να κάνω μερικές επισημάνσεις οι οποίες ενδεχομένως οδηγήσουν να κατανοήσουμε και να εκτιμήσουμε πληρέστερα τα πολιτισμικά συμφραζόμενα τα οποία καλλιέργησαν τις συνθήκες για τη γένεση της *Odusia*, τι ακριβώς είναι ξεχωριστό και αξιοσημείωτο γι' αυτή τη «μετάφραση», και γιατί ο Λίβιος τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή επέλεξε την ομηρική *Οδύσσεια* και όχι κάποιο άλλο ελληνικό λογοτεχνικό κείμενο για το συγκεκριμένο μεταφραστικό εγχείρημα.

Στην πραγματικότητα, η *Odusia* ήταν ένα από τα πολλά ποιητικά ελληνικά κείμενα που ο Λίβιος Ανδρόνικος (3ος αιώνας π.Χ.), ο οποίος πα-

1. Αναφέρομαι στον Λίβιο Ανδρόνικο ως Λίβιο, διότι έτσι αναφέρεται συνήθως στις αρχαίες πηγές. Το cognomen «Ανδρόνικος» απαντάται για πρώτη φορά στον Κοϊντιλιανό (*Inst.* 10.2.7).

ραδοσιακά φέρει και τον τίτλο του πατέρα της Ρωμαϊκής λογοτεχνίας², μετέφρασε στα λατινικά. Σύμφωνα με την παράδοση³, οι δημιουργικές μεταφράσεις του περιλαμβάνουν επίσης δράματα, τόσο ελληνικές τραγωδίες όσο και ελληνικές κωμωδίες. Όλα αυτά τα κείμενα υποτίθεται βασίζονται στη μίμηση ενός ταυτοποιήσιμου διακειμένου, εμβολιασμένου με επιπρόσθετα στοιχεία τόσο γλωσσικά όσο και πολιτισμικά. Δυστυχώς, έχουμε στη διάθεσή μας σήμερα μόνο σπαράγματα από τα δράματα του Λίβιου, και μάλιστα ελάχιστα στον αριθμό, τα οποία ωστόσο δεν αντιστοιχούν σε κανένα από τα σωζόμενα ελληνικά έργα (πιο συγκεκριμένα, ο γραμματικός Festus έχει διασώσει έξι συνολικά αποσπάσματα από τις κωμωδίες του Λίβιου, ενώ από άλλες πηγές διασφαλίζονται οι τίτλοι τριών κωμωδιών. Οι πηγές επίσης αναφέρουν πως ο Λίβιος έγραψε δέκα τραγωδίες, από τις οποίες διασώζονται συνολικά λιγότεροι από 40 στίχους, ενώ οι τίτλοι των τραγωδιών αυτών δηλώνουν πως το πρωτότυπό τους ήταν κυρίως κάποιο έργο του Αισχύλου, του Σοφοκλή και του Ευριπίδη, τα περισσότερα από αυτά χαμένα σήμερα)⁴. Καθώς για κανένα έργο δεν σώζονται πάνω από δέκα στίχοι, και κανένα απόσπασμα δεν είναι εκτενέστερο του ενός στίχου, δεν είμαστε σε θέση να αξιολογήσουμε την ποιότητα και την πιστότητα της μεταφραστικής διαδικασίας στα δράματα.

Η παράδοση όμως επεφύλαξε ξεχωριστή θέση για την *Odusia*, συγκριτικά προς τις υπόλοιπες λογοτεχνικές μεταφράσεις του Λίβιου. Καταρχήν, έχουμε στη διάθεσή μας περισσότερους στίχους: διασώζονται συνολικά 46 αποσπάσματα, τα οποία προέρχονται από 17 τραγωδίες, και παρόλο που δεν διασώζονται εκτενή τμήματα, διαθέτουμε λίγα αποσπά-

2. Σύμφωνα με τον Κοϊντιλιανό, ο Λίβιος Ανδρόνικος υπήρξε ο πρώτος που συνέθεσε ποίηση στα Λατινικά (*Inst.* 10.2.7 *nihil in poetis supra Livium Andronicum*), και θεωρείται ειδικά, και από πολλές διαφορετικές πηγές, ότι είναι ο ιδρυτής του Ρωμαϊκού δράματος: π.χ. Οράτιος *Ep.* 2.1.62· Τίτος Λίβιος 7.2.8-10· Άουλος Γέλλιος 17.21 *primus omnium L. Livius poeta fabulas docere Romae coepit*.

3. Πλήρη κατάλογο και λεπτομερή ανάλυση των διαθέσιμων πηγών που προσφέρουν πληροφορίες για τη ζωή και το έργο του Λίβιου Ανδρόνικου προσφέρουν οι SUEBAUM (2002), 93-104· OCD³, 876-7 (Jocelyn)· DNP 7: 373-8 (Suerbaum)· DKP 3, 692-5 (Mariotti)· RE *Suppl.* V, 598-607 (Fraenkel)· WEISS (2004), xi-xix.

4. Για τις τραγωδίες του Λίβιου και τα θεωρούμενα ελληνικά πρότυπά τους, βλ. SUEBAUM (2002), 98.

σματα δύο και τριών στίχων σε έκταση⁵. Κατά δεύτερον, διαθέτουμε βεβαίως το πρότυπο ελληνικό κείμενο της *Οδύσσειας* και συνεπώς είμαστε σε θέση να κάνουμε άμεσα τη σύγκριση. Επιπλέον, οφείλουμε να έχουμε υπόψη πως στη ρωμαϊκή παράδοση η μετάφραση της *Οδύσσειας* (αλλά και κάθε επικού ποιήματος) υπέκειτο σε διαφορετικούς κανόνες σε σχέση με τη μετάφραση ενός δράματος, καθώς τα δύο λογοτεχνικά είδη ήταν προϊόντα διαφορετικών μηχανισμών παράδοσης. Στην αρχαϊκή Ρώμη το δράμα ήταν προορισμένο πρωτίστως για παράσταση επί σκηνής, και στην κωμική εκδοχή του (*fabula palliata*), η οποία υπήρξε, αν κρίνει κανείς με βάση τα σωζόμενα κείμενα, σαφώς δημοφιλέστερη, δεν ακολουθούσε απαραίτητα και κατά γράμμα κάποιο γραπτό σενάριο, αναλλοίωτο σημείο αναφοράς από παράσταση σε παράσταση, και από θίασο σε θίασο — τουλάχιστον μέχρι το τέλος της εποχής του Πλαύτου. Αντίθετα, από τη στιγμή που ένα έργο έφευγε από τα χέρια του δημιουργού του και περιέρχονταν στην κατοχή του θεατρικού παραγωγού, ο έλεγχος όσον αφορά τη μορφή του κειμένου χανόταν, καθώς το τελευταίο επιδέχονταν συνεχείς προσθήκες και μετατροπές, σε πρώτη φάση από τους ίδιους τους ηθοποιούς οι οποίοι ελεύθερα αυτοσχεδίαζαν και στη συνέχεια από τους δραματογράφους που αναλάμβαναν την εκ νέου παράσταση ενός παλαιότερου έργου⁶. Αυτή η ιδιότυπη διαδικασία μεταφοράς και παράδοσης έδωσε νέο ορισμό στην έννοια της μετάφρασης. Όσον αφορά την τραγωδία, είναι πιθανό η διαδικασία της μετάφρασης να υπήρξε διαφορετική. Η απουσία αξιόπιστου σώματος κειμένων περιορίζει τη δυνατότητα εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων, καθώς καμία τραγωδία από τη ρεπουμπλικανική περίοδο δεν έχει σωθεί ολόκληρη⁷.

Η παρούσα μελέτη δεν ασχολείται με τη δραματουργική παραγωγή του Λίβου, αλλά εστιάζει στο πιο σπουδαίο έργο του, την *Odusia*. Στο επίκεντρο τίθενται οι λόγοι που οδήγησαν τον Λίβιο στη μετάφραση της *Οδύσσειας* (δηλαδή, η επιθυμία του — ενδεχομένως πολιτικά υποκινού-

5. Το κείμενο των αποσπασμάτων από την *Odusia*, τα οποία παρατίθεται στη συνέχεια, είναι αυτό του WARMINGTON (1957).

6. Η παράδοση των κειμένων των Ρωμαϊκών κωμωδιών (*fabulae palliatae*) πριν από την εποχή του Τερεντίου, από τις πρώτες παραστάσεις τους μέχρι την κυκλοφορία της πρώτης έκδοσής τους δεκαετίες αργότερα (τουλάχιστον όσον αφορά τα έργα του Πλαύτου, γνωρίζουμε πως η πρώτη έκδοση έλαβε χώρα κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 2ου αιώνα π.Χ.), βλ. DEUFERT (2002), κεφάλαιο 1.

7. Για τη γέννηση και την εξέλιξη του Ρωμαϊκού δράματος κατά τη ρεπουμπλικανική περίοδο, βλ. πλέον MANUWALD (2012), 15-40.

μενη, ενδεχομένως και όχι — να ενισχύσει τη διαδικασία της πολιτισμικής/ιδεολογικής οικειοποίησης του μύθου του Οδυσσέα στη Ρώμη, η οποία βρισκόταν ήδη σε εξέλιξη), τις συνθήκες που περιέβαλλαν την κυκλοφορία της, και, το πιο σημαντικό, τη σπουδαιότητα του εγχειρήματος της πρώτης μετάφρασης στο σύνολο των διαστάσεών της. Δεδομένων των διαφορετικών σκοπιμοτήτων που εξυπηρετεί η μετάφραση ενός δράματος συγκριτικά προς τους στόχους πίσω από τη μετάφραση ενός έπους, και της απουσίας παρόμοιων λογοτεχνικών εγχειρημάτων στα λατινικά πριν από τον Λίβιο⁸, η *Odusia* αποτελεί μαζί μεταφραστική θεωρία εν εξελίξει και άμεση εφαρμογή αυτής της θεωρίας στην πράξη. Υπό αυτό το πρίσμα θα εξεταστούν διάφορα από τα σωζόμενα αποσπάσματα της *Odusia*, και με βάση τις πληροφορίες που μας προσφέρουν θα δειχθεί η σπουδαιότητα, για τους σύγχρονους αλλά και τους επιγόνους του Λίβιου, του διπλού αυτού μεταφραστικού εγχειρήματος, τόσο για την παραγωγή πρωτότυπης ρωμαϊκής λογοτεχνίας, όσο και για τη διαμόρφωση θεωρητικών βάσεων — μιας θεωρίας με γνώμονα την οποία θα καθορίζεται εφεξής η διαδικασία της λογοτεχνικής (και, ευρύτερα, πολιτισμικής) πρόσληψης στη Ρώμη. Η προσέγγιση των αποσπασμάτων στις επόμενες σελίδες διαμορφώνεται υπό το πρίσμα μιας σειράς από κομβικά ερωτήματα, τα οποία έχουν τη θέση σημείων αφετηρίας και αναφοράς. Καθώς τα στοιχεία που διαθέτουμε για να δώσουμε ικανοποιητικές απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά είναι λίγα και ανεπαρκή, θα περιοριστώ στη διατύπωση ορισμένων παρατηρήσεων μέσα από τις οποίες θα προτείνω εύλογες (όχι όμως αναμφισβήτητες) απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά.

II. Τα Ερωτήματα

Ερώτηση 1: Προφορικότητα ή Εγγραμματοσύνη; Ο στόχος του Λίβιου ήταν να συνθέσει ένα έπος το οποίο θα παρουσίαζε προφορικά ενώπιον λιγότερο ή περισσότερο πολυπληθούς ακροατηρίου — μία σύνθεση ευθυγραμμισμένη με την πολιτική των διασκευών των ελληνικών δραμάτων κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 2ου αιώνα π.Χ. την οποία ενδεχομένως είχε ακολουθήσει και ο ίδιος ο ποιητής της *Odusia* για τα

8. Μέχρι αποδείξεως του εναντίου, η λατινική μεταφορά της *Οδύσσειας* από τον Λίβιο Ανδρόνικο αποτελεί την πρώτη διαγλωσσική μετάφραση επικού ποιήματος στην παγκόσμια λογοτεχνία.

δικά του δράματα⁹; Ή μήπως ο στόχος ήταν η παράσταση ενώπιον ενός επιλεκτικού κοινού, ολιγομελούς, ενδεχομένως στο σπίτι ενός ιδιώτη-πάτρωνα (κάτι ανάλογο με τις ιδιωτικές απαγγελίες / παραστάσεις των μελών του Κύκλου του Μαικήνα στα χρόνια του Αυγούστου), και αν ναι, ποια ήταν τα κίνητρα πίσω από μια λογοτεχνική σύνθεση προορισμένη για παράσταση ενώπιον επιλεγμένου ακροατηρίου; Ή μήπως, η *Odusia* από την αρχή υπήρξε έργο προορισμένο για ιδιωτική ανάγνωση, με αποδέκτη μόνο τα πεπαιδευμένα μέλη της ρωμαϊκής ελίτ, οι οποίοι είχαν γνώση του κειμένου της *Οδύσσειας*, και άρα ο Λίβιος συνέθεσε ένα κείμενο προορισμένο να αποτιμηθεί πρώτιστα ως προϊόν εγγραμματοσύνης και μάλιστα περισπούδαστης;

Ερώτηση 2: Σε ποιο βαθμό μπορούμε να χαρακτηρίσουμε την *Odusia* «μετάφραση» της *Οδύσσειας*, καθώς το κείμενο του Λίβιου δεν φαίνεται να έχει πολλά από τα βασικά μορφολογικά και υφολογικά χαρακτηριστικά του ομηρικού κειμένου (επικό στίχο, φόρμουλες, τεχνητή γλώσσα); Επιπλέον, οι λεξιλογικές επιλογές του Λίβιου, μεταφέρουν το αντίστοιχο ελληνικό πρωτότυπο, τόσο μεμονωμένες λέξεις όσο συντάγματα, όπως θα δούμε, μόνο κατ' αναλογία, όχι κατ' ουσίαν, με αποτέλεσμα το κείμενο του Λίβιου να ανακαλεί ένα εντελώς διαφορετικό σύνολο γλωσσικών λειτουργιών.

Ερώτηση 3: Ο σατούρνιος στίχος ήταν αποκλειστικά και αυθεντικά ρωμαϊκό μέτρο. Καθώς εγκαταλείφθηκε πριν από την ύστερη ρεπουμπλικανική περίοδο, δεν υπάρχει ικανό ποιητικό σώμα για τη συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Οι απόψεις των μελετητών δίστανται, καθώς κατ' άλλους η βάση του στίχου ήταν η ποσότητα των συλλαβών και ο συνδυασμός τους, ωστόσο η πλειοψηφία φαίνεται να συμφωνεί πως πρόκειται για στίχο συλλαβοτονικό, που βασίζονταν δηλαδή στην τονική προσωδία των συνδυαζόμενων συλλαβών, και επομένως είχε τη δική του ακουστική αισθητική, η οποία ήταν εντελώς διαφορετική από αυτή ενός ποιήματος σε δακτυλικό εξάμετρο (και τα μέτρα της ελληνικής ποίησης συνολικά), που έχει ως δομική αφετηρία την προσωδία με βάση την ποσότητα των συλλαβών¹⁰. Πώς θα μπορούσε ο σατούρνιος να αναπαρα-

9. Η θεωρία αυτή έχει διατυπωθεί πρόσφατα από τον Flores (2011).

10. Σε γενικές γραμμές δεν υπάρχει ομοφωνία για το αν ο σατούρνιος βασίζονταν κυρίως στην ποσότητα των συλλαβών ή στον τόνο, και αυτό γιατί ο στί-

γάγει την αίσθηση του δακτυλικού εξαμέτρου; Και μάλιστα τη στιγμή που θεωρείται γενικά ακατάλληλος για να αντικαταστήσει τον εξάμετρο, τόσο ως προς τη δομή όσο και ως προς τη λειτουργικότητα, καθώς χρησιμοποιείται κυρίως για σύντομα κείμενα; Πράγματι, με εξαίρεση τα αποσπάσματα από την *Odusia* και το *Bellum Poenicum* όλα τα σωζόμενα κείμενα σε σατούρνιο είναι επιτύμβια επιγράμματα και αναθηματικές επιγραφές (37 σε σύνολο 132 σατούρνιων στίχων που έχουν διασωθεί σε ολοκληρωμένη μορφή).

Συνέχεια της τρίτης ερώτησης είναι η **Ερώτηση 4**: Άραγε ο Λίβιος αποσκοπούσε στο να αποδώσει στη λατινική την εμπειρία της απαγγελίας και ακρόασης της ομηρικής *Οδύσσειας*, ποιητικά και αισθητικά; Η θετική απάντηση στο ερώτημα αυτό δεν θα πρέπει να αποκλειστεί. Όπως επισημαίνει ο Ahuvia Kahane «the fact remains that at real, quintessential technical levels of language, Greek Homeric discourse is not simply difficult to translate into Latin, but is untranslatable. While the Latin translation can be nominally associated with Homer's Greek, it can, in a deeper sense, only invoke a completely different set of linguistic functions»¹¹. Από την άλλη, μήπως αυτή η μετάφραση ήταν πρωτίστως μία έκφραση του ιδεολογικού / πολιτισμικού πυρήνα της διαδικασίας του *vortere*¹² από τα

χος εγκαταλείφθηκε πολύ πριν τη διαμόρφωση του λατινικού ποιητικού λόγου, ουσιαστικά τον 1ο αιώνα π.Χ. Υπέρ του προσωδιακού χαρακτήρα του στίχου αντιπροσωπευτικές είναι οι μελέτες των LEO (1905), DE GROOT ([1934], 284-312), COLE (1969), ενώ υπέρ του ρυθμοτονικού μελέτη αναφοράς είναι οι LINDSAY (1893a) και (1893b). Εναλλακτική πρόταση με απήχηση αποτελεί η θεωρία του RIGHI (1957), σύμφωνα με την οποία ο σατούρνιος βασίζεται στον αριθμό των συλλαβών και στο μέτρομά τους. Ευρέως γνωστές νεώτερες μελέτες (με επισκόπηση της βιβλιογραφίας) αποτελούν οι KLOSS (1993) και GOLDBERG ([1993], 19-36). Ενδιαφέρουσα είναι και η πρόταση του PARSONS (1999), ο οποίος θεωρεί πως η κατανόηση του σατούρνιου βρίσκεται στη σωστή αποτίμηση του εγγενούς ρυθμικού χαρακτήρα της λατινικής. Η πλέον πρόσφατη και κατά του ειδικούς πειστικότερη πρόταση για την ανασύσταση του ρυθμού του σατούρνιου, η οποία υποστηρίζει το ρυθμοτονικό σχήμα ως βάση του στίχου είναι η μονογραφία του MERCADO (2012).

11. (2013), 43 (Ο Kahane μελετά τη μετάφραση του Λίβιου Ανδρόνικου στις σελ. 39-45).

12. *Vortere/vertere*, ο τεχνικός όρος που χρησιμοποιείται για να αποδώσει στα λατινικά τη διαδικασία της διαγλωσσικής μετάφρασης, κυριολεκτικά σημαίνει «to turn around» [‘στρέφω, γυρίζω (κάτι) από την άλλη μεριά’], not just

ελληνικά στα λατινικά, και μια προσπάθεια από μέρους του Λίβιου να διακηρύξει πως η μετάφραση ενός ελληνικού κειμένου στα λατινικά δεν είναι απλά μια μεταγραφή του ελληνικού κειμένου σε μια διαφορετική γλώσσα, αλλά ένα πρωτότυπο και αυθεντικό λογοτεχνικό δημιούργημα, και να ορίσει την πρωτοτυπία και την αυθεντικότητά του;

Είναι δύσκολο να δοθούν σαφείς και οριστικές απαντήσεις στα τέσσερα ερωτήματα που διατυπώθηκαν πιο πάνω, ωστόσο είναι δυνατόν να διατυπωθούν κάποιες ιδέες που θα βοηθήσουν στη λογική αποτίμησή τους. Πρώτιστα όμως είναι απαραίτητο να εξεταστούν τα ίδια τα αποσπάσματα του Λίβιου, έτσι ώστε να μελετηθεί η διαδικασία σύνθεσης της πρώτης διαγλωσσικής λογοτεχνικής και ποιητικής μετάφρασης. Η μελέτη αποσκοπεί στην εξεύρεση ερμηνευτικής μεθοδολογίας επί τη βάση συγκεκριμένων κανόνων γενικότερης εφαρμογής¹³.

III. Το κείμενο της μετάφρασης του Λίβιου (επιλογή αποσπασμάτων)

Odusia fr. 1W = Οδύσσεια α 1

Virum mihi, Camena, insece versutum

~

άνδρα μοι ἔννεπε, μοῦσα, πολύτροπον

Λεπτομερής μελέτη του πρώτου αποσπάσματος της *Odusia* οδηγεί σε ουσιαστικές παρατηρήσεις-κλειδιά για την κατανόηση της φιλοσοφίας της μεταφραστικής μεθοδολογίας του Λίβιου¹⁴. Όπως έχει επισημανθεί από διάφορους μελετητές, ο στίχος αυτός έχει προγραμματική σημασία και έχει δεχθεί πολλές ερμηνείες συνήθως συμπληρωματικές μεταξύ τους. Σαφώς ποιητολογικά φορτισμένος, ο πρώτος στίχος της *Odusia* δηλώνει πως ο Λίβιος είχε πλήρη συνείδηση του σπουδαίου εγχειρήματός

translating *strictu sensu*», σύμφωνα με την CH.WALDE ([2009], 13-40), αλλά μάλλον δηλώνει «a creative and contents-based poetic reformulation of ideas and the adaptation of literary strategies in a different language for different purposes and audiences» (σελ. 18).

13. Η λογοτεχνική ποιότητα της μετάφρασης του Λίβιου έχει μελετηθεί λεπτομερώς από τους LEO (1913)· FRAENKEL (1931) και MARIOTTI (1952).

14. Συγκεντρωτική βιβλιογραφία για το απ. 1 του Λίβιου καταγράφεται στο FLORES (2011), 49-66.

του μέσω του οποίου καθιερώνονταν ως ο δημιουργός της Λατινικής λογοτεχνικής γλώσσας¹⁵.

Ουσιαστικά, κάθε λέξη στον στίχο αυτό του Λίβιου είναι φορέας μεταφραστικής θεωρίας. Η επιμελημένη σειρά των λέξεων είναι πάνω από όλα μια δήλωση πως ο σατούρνιος έχει τη δυνατότητα να αποδώσει ακριβώς τον δακτυλικό εξαμέτρο, όχι όμως και να τον αναπαραγάγει. Η απόφαση να αρχίσει ο στίχος με τη λέξη *virum*, είναι μαζί δήλωση αποδοχής του προτύπου και ανεξαρτησίας: αρχίζει, όπως ακριβώς και η *Οδύσσεια*, με ένα δυσύλλαβο ουσιαστικό που σημαίνει «άνδρας» στην αιτιατική ενικού. Ωστόσο, η πρώτη συλλαβή του λατινικού *virum* είναι βραχύχρονη, αντίθετα με το μακρόχρονο «α» του άνδρα. Η επιλογή αυτή είναι επαναστατική, διότι από την πρώτη κιόλας λέξη της σύνθεσης του ο Λίβιος σηματοδοτεί την εισαγωγή ενός διαφορετικού μέτρου, συλλαβονικού και εντελώς ξένου προς την ελληνική ποιητική αισθητική. Η διάσταση από το πρωτότυπο γίνεται αμέσως αντιληπτή από τον ακροατή του στίχου. Το ρυθμικό σχήμα του εξαμέτρου με την ποσοτική προσωδία και ο ήχος της ελληνικής γλώσσας μετατρέπεται σε έναν νέο ρυθμό μιας νέας γλώσσας, η οποία επιπλέον εκτός από διαφορετικό ήχο υπάγεται και σε διαφορετικούς κανόνες τονισμού. Ο σατούρνιος, με μία φράση, μεταμορφώνει την *Οδύσσεια* σε ένα ποίημα Ιταλικό. Η αντικατάσταση της ελληνικής λέξης Μούσα με την ιταλική *Camena* υπαγορεύεται από την ίδια ιδεολογία της πολιτικής των λογοτεχνικών απαρχών, θα μπορούσε να πει κανείς, στην οποία συνυπάρχει η έμφαση στην πρωτοτυπία και την ανεξαρτησία από το ελληνικό πρότυπο, και η ομολογία ένταξης σε μια γνωστή και μακραίωνη παράδοση. Ο Kahane (2013) βαπτίζει αυτό τον πολύπλοκο διάλογο «σχέση Α-συνέχειας» «relationship of (Dis)continuity»¹⁶.

15. Τρεις από τις σημαντικότερες ερμηνείες του σύνθετου πρώτου αποσπάσματος του Λίβιου είναι οι MARIOTTI [(1952), 36-37], CONTE [(1992), 82-84], HINDS [(1998), 59-61].

16. Συνοψίζοντας την αποτίμησή του για την ιδεολογική πολιτική πίσω από την απόδοση του πρώτου στίχου της *Odusia*, ο Goldberg προσφέρει την ιδανική περιγραφή για το έργο του μεταφραστή Λίβιου Ανδρόνικου: «Andronicus shows at once his capacity for close but clever translation... Small changes, however, also recast the original thought in distinctly Roman terms» (Goldberg [1995], 64).

Όχι λιγότερο σύνθετη ιδεολογικά είναι η χρήση του όρου *vertere*, vox propria για τη διαγλωσσική μετάφραση στα λατινικά¹⁷, για να αποδώσει το λογοτυπικό επίθετο / φόρμουλα *πολύτροπος* του ομηρικού Οδυσσέα. Ο Hinds δεν μπορεί να κρύψει τον ενθουσιασμό του όταν αντιλαμβάνεται πως η «πολυτροπική» — αν μου επιτρέπεται ο νεολογισμός — ταυτότητα του Οδυσσέα χαρακτηρίζει την μεταμορφωμένη επική γλώσσα της *Odusia* του Λίβιου: «the very linguistic switch—the use of *vortere*—to which he, Odysseus, owes his textual existence has been made part of his proverbial versatility, has been troped into his *polytropia*»¹⁸.

Odusia fr. 3-5W = Οδύσσεια α 64-5

Mea puer, quid verbi ex tuo ore supra fugit?

Neque enim te oblitus sum Laertie noster,

[Κόρη μου, τι λόγος ξέφυγε από το στόμα σου; Διότι, δεν έχω ξεχάσει τον Οδυσσέα μας (κυριολεκτικά: τον δικό μας τον γιο του Λαέρτη)]

~

τέκνον ἔμόν, ποῖόν σε ἔπος φύγεν ἕρκος ὀδόντων;

πῶς ἂν ἔπειτ' Ὀδυσῆος ἐγὼ θεῖοιο λαθοίμην,

[Παιδί μου, τι λόγος ξέφυγε από το στόμα σου (κυριολεκτικά: από το φράγμα των δοντιών σου); Διότι, πως θα μπορούσα να έχω ξεχάσει εγώ τον θεϊκό Οδυσσέα]

Αυτό είναι το πρώτο ολοκληρωμένο δίστιχο της *Οδύσσειας*, το οποίο διασώζεται στη λατινική του μεταφορά. Οι αλλαγές είναι αξιοσημείωτες και, αν εξαιρέσει κανείς τις γλωσσικές ιδιαιτερότητες της αρχαϊκής λατινικής (π.χ. ο θηλυκός τύπος του *puer*), αποτυπώνουν συγκεκριμένη μεθοδολογία, η οποία ταυτόχρονα είναι ιδεολογικά φορτισμένη. Στον πρώτο στίχο η μεταφορική περίφραση *ἕρκος ὀδόντων*, «τείχος από δόντια», μια ευρέως χρησιμοποιούμενη, και μάλιστα πάντοτε στην ίδια μετρική θέση στο τέλος του στίχου, ομηρική φόρμουλα, έχει αντικατασταθεί από

17. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η χρήση της λέξης στους ενημερωτικούς προλόγους των κωμωδιών του Πλαύτου, στη φράση *vortit barbare* (π.χ. *Asin.* 11, *Rud.* 1060-62), για να δηλώσει τη μεταφορά στα λατινικά του ελληνικού κωμικού προτύπου. Ωστόσο κανείς δεν πιστεύει πως τα έργα του Πλαύτου αποτελούν πιστές, κατά λέξη μεταφράσεις των πρωτοτύπων της Νέας Κωμωδίας.

18. HINDS (1998), 62.

την καθόλου ποιητική φράση *tu(o) ore*, «το στόμα σου». Η αλλαγή είναι σημαντική και λειτουργεί σε δύο επίπεδα: πρώτον, με την κατάργηση της φόρμουλας απαλείφεται ο ομηρικός χρωματισμός του στίχου. Δεύτερον, αντικαθίσταται η ελληνική ιδιαιτερότητα της τυποποιημένης μεταφορικής περιφράσης με μια λατινική, την εισαγωγή μιας μετρικής έκθλιψης: *tu(o) ore*¹⁹.

Κατόπιν, στον δεύτερο στίχο, ο Λίβιος έχει κάνει μια σειρά από αλλαγές μέσω των οποίων εμφυσά με σαφή τρόπο νέα πραγματολογική σημασία στον ομηρικό στίχο. Απευθύνεται στον Οδυσσέα στο δεύτερο ενικό πρόσωπο, ενώ ο ομηρικός Ζευς αναφέρεται στον Οδυσσέα στο τρίτο ενικό. Η επιλογή του ευθέως λόγου κατ' αρχήν υπογραμμίζει την ιδιαίτερη αγάπη του Jupiter στον Λίβιο για τον βασιλιά της Ιθάκης. Αυτή η ιδιαίτερη αγάπη ενισχύεται περισσότερο από τη χρήση της κτητικής αντωνυμίας *noster* (Laertie), η οποία δεν έχει αντίστοιχο όρο στο ελληνικό κείμενο, και από την προσεκτικά ορισμένη θέση του κτητικού επιθέτου *noster* στο τέλος του στίχου σε σχήμα χιαστί με το κτητικό *mea* στην αρχή του προηγούμενου στίχου. Η χρήση του πατρωνυμικού *Laertie*, ανακαλεί όχι μόνο το ελληνικό αντίστοιχο, *Λαερτιάδη*, αλλά, σε συνδυασμό με το κτητικό *noster*, επίσης και το επίθετο που στις πλείστες των περιπτώσεων συνοδεύει το συγκεκριμένο πατρωνυμικό στα ομηρικά ποιήματα, *διογενές*, «γιε του Δία». Αυτή η ανάκληση μεταμορφώνει τη φράση *Laertie noster* σε φόρμουλα (η φράση πλέον μετατρέπεται κυριολεκτικά, σημασιολογικά, σε μετάφραση της ομηρικής φόρμουλας *διογενές Λαερτιάδη*, καθώς μιλώντας ο ίδιος ο Δίας επιβεβαιώνει τη σχέση πατέρα-γιού με τον Οδυσσέα), και παράλληλα σε δείκτη αλεξανδρινής υποσημείωσης²⁰.

19. Στον σατούρνιο στίχο η έκθλιψη συμβαίνει όταν δύο φωνήεντα έχουν την ίδια ποσότητα, π.χ. *ex tu(o) ore*. Επίσης, αντίθετα με τα μετρικά σχήματα της κλασικής λατινικής ποίησης, η έκθλιψη δεν λαμβάνει χώρα όταν το τελικό φωνήεν μίας λέξης και το αρχικό της ακόλουθης είναι διαφορετικά μεταξύ τους. Έτσι, στη φράση, π.χ., *verbi ex*, το τελικό -i δεν εκθλίβεται.

20. Επιπλέον, σύμφωνα με τον γραμματικό Πρισκιανό, οι Ρωμαίοι συχνά χρησιμοποιούσαν τον τύπο *Laertius* αντί του *Laertes*, επομένως η κλητική *Laertie* θα μπορούσε να αναφέρεται ταυτόχρονα στον Οδυσσέα και τον πατέρα του, διασφαλίζοντας για τον Λίβιο άλλο ένα δείγμα περισπούδαστου αλεξανδρινού λογοπαίγνιου. Την πληροφορία του Πρισκιανού και την ιδέα για το λογοπαίγνιο που συνδέεται με την κλητική *Laertie*, προσφέρει η SARULLO (2013), 159.

Odusia 6 W (~ Οδύσσεια α 136-7)

argenteo polubro, aureo eglutro

[σε ασημένια λεκάνη, με ένα χρυσό κανάτι]

~ χέρνιβα δ' ἀμφίπολος προχόω ἐπέχευε φέρουσα

καλῆ χρυσείη, ὑπὲρ ἀργυρέοιο λέβητος,

[η θεραπεινίδα ἔχυνε το νερό που ἔφερε για να τον καθαρόμ των χειρών, ἀπό ένα ὄμορφο χρυσό κανάτι, πάνω ἀπό μια ασημένια λεκάνη]

Η φράση προέρχεται από το σημείο εκείνο στην πρώτη ραψωδία της *Οδύσσειας*, όπου ο Τηλέμαχος καλωσορίζει την Αθηνά / Μέντη και ετοιμάζεται να του προσφέρει ξενία. Το απόσπασμα διασώθηκε χάρη στον γραμματικό και φιλόσοφο Νόνιο Μάρκελλο [4ος ή 5ος αιώνας] ο οποίος θεώρησε ότι η εν λόγω φράση προσφέρει το ιδανικό παράδειγμα για να ερμηνεύσει τον σπάνιο ὄρο *polybrum*, ο οποίος πιθανότατα ήταν άγνωστη λέξη για τους συγχρόνους του: fr. Non. 544 ed. Morel: *polybrum, quod Graeci χέρνιβα, nos «trillium» vocamus. Livius: argenteo polybro, aureo eglutro*. Πράγματι *polybrum* είναι σπάνια λέξη, και αφορά έναν ειδικό τύπο ασημένιας λεκάνης που χρησιμοποιούνταν μόνο στο πλαίσιο θυσίας. Cf. Gloss. 5.655, 10: *polybrum in aqua manus perluuntur, quod in sinistra tenentur et aliud vas cum aqua dextera*²¹. Μόνο που ο Νόνιος (ο οποίος διέσωσε το συγκεκριμένο απόσπασμα από τον Λίβιο Ανδρόνικο) εδώ λανθασμένα έχει ερμηνεύσει το *polybrum* ως *χέρνιβα*²², ὄρος που στο ομηρικό κείμενο (και μόνο στην *Οδύσσεια*) αναφέρεται στο νερό για τον καθαρόμ των χειρών πριν από το δείπνο, όχι στο κανάτι. Η μετάφραση του ελληνικού διστίχου έχει αποδοθεί με έναν σατούρνιο αισθητικά ὄμορφο, με διαίρεση ακριβώς στη μέση, η οποία χωρίζει τον στίχο σε δύο συμμετρικά κώλα με τον ίδιο αριθμό συλλαβών: το κάθε ημιστίχιο αποτελείται από ένα τετρασύλλαβο επίθετο + ένα τρισύλλαβο σπάνιο ουσιαστικό στην αφαιρετική, ενώ οι δύο φράσεις είναι ομοιοτέλευτες και ἔχουν παράλληλο τονισμό.

21. SIEBERT (1999), 233-4, για πλήρη κατάλογο των αρχαίων πηγών που προσφέρουν ερμηνεία του ὄρου *polybrum*.

22. Το ουσιαστικό στην ονομαστική είναι *χέρνιψ*, αλλά στα σωζόμενα κείμενα χρησιμοποιείται μόνο στην αιτιατική, *χέρνιβα*.

Odusia fr. 10 W (~ *Οδύσσεια* β 99-100; ή ενδεχομένως *Οδύσσεια* γ 237-8)
 quando dies adveniet quem profata Morta est.
 [όταν θα φτάσει η μέρα που προφήτευσε η μοίρα του θανάτου]
 ~
 εις ότε κέν μιν [Λαέρτην] / μοῖρ' όλοή καθέλησι τανηλεγέος θανάτοιο,
 ή
 όππότε κεν δή / μοῖρ' όλοή καθέλησι τανηλεγέος θανάτοιο
 [για την ώρα που θα τον πάρει η μοίρα η σκληρή του οδυνηρού
 θανάτου]

Το απόσπασμα διασώζεται στον Άουλο Γέλλιο, στο σημείο όπου συζητά τα ονόματα και τις ιδιότητες των τριών Μοιρών (*Fatis tribus*, 3.16.9). Ο Γέλλιος αντιλαμβάνεται το όνομα *Morta* ως σημασιολογικά ισοδύναμο του *Moera* (Μοίρα). Συμπληρώνει επίσης πως είναι πιθανόν ότι το όνομα *Morta* «θα έφερε στο νου των Ρωμαίων, όπως ανακαλεί για τους σύγχρονους αναγνώστες, την ιδέα του θανάτου, *mors* (*morti-*)», ακόμη κι αν η ετυμολογική σχέση ανάμεσα σε *Morta* και *mors* δεν τεκμηριώνεται απαραίτητα με βάση τη γλωσσολογία. Αυτή η ακουστική τουλάχιστον σύνδεση ενδεχομένως ενέπνευσε τον Λίβιο ώστε να χρησιμοποιήσει τον όρο *Morta* για να μεταφράσει με μία μόνο λέξη την ομηρική περιφραση *μοῖρα θανάτοιο*²³.

Odusia fr. 12 W ~ *Οδύσσεια* δ 513 (;)
 sancta puer, Saturni filia regina
 [η ιερóτητα της, η βασίλισσα, η κόρη του Κρόνου]
 ~
 πότνια Ἥρη [η σεβάσμια Ἥρα]
 ή μήπως
 ~ *Ιλιάδα* Ε, 721. Θ, 585. Ξ, 194, 245 (;)
 Ἥρη πρέσβα θεά θυγάτηρ μεγάλοιο Κρόνοιο.
 [η σεβαστή θεά Ἥρα, η κόρη του μεγάλου Κρόνου]

Το εν λόγω απόσπασμα δεν έχει ταυτιστεί σαφώς με κάποιον στίχο της *Οδύσσειας*²⁴, ωστόσο ανακαλεί σχεδόν αυτολεξεί έναν στίχο ο οποίος

23. LIVINGSTON (2004), 9. Επίσης MARIOTTI (1952), 37 σημ. 1.

24. GOLDBERG (1995), 66.

εμφανίζεται τέσσερις φορές στην *Ιλιάδα*²⁵. Καθώς μάλιστα ο στίχος αυτός αποτελεί την κατεξοχήν φόρμουλα αποστροφής στην Ήρα από τους άλλους Ολύμπιους θεούς, εύλογα γίνεται αβίαστα ανακλητός από το πεπαιδευμένο κοινό του Λίβιου, υποδηλώνοντας όχι μόνο γνώση της *Ιλιάδας* από τον συγγραφέα της λατινικής «Οδύσσειας», αλλά και αναγωγή του κειμένου των ομηρικών επών στο σύνολό τους ως πρώτης ύλης για τη σύνθεση της *Odusia*.

Odusia fr. 17 W ~ *Οδύσσεια* δ 557 (=ε 14=ρ 143)

apud nimpham Atlantis filiam Calipsonem

[στο ανάκτορο της νύμφης Καλυψώς, της κόρης του Άτλαντα]

~ νύμφης ἐν μεγάροισι Καλυψοῦς

αλλά επίσης και:

~ *Οδύσσεια* α 51-2:

θεὰ δ' ἐν δώματα ναίει, / Ἄτλαντος θυγάτηρ ὀλοόφρονος

[μία θεά κατοικεί στα δώματα, η κόρη του πανούργου Άτλαντα]

Στο απόσπασμα 17 ο Λίβιος έχει πολύ όμορφα συνδυάσει δύο διαφορετικά ομηρικά αποσπάσματα. Το πρώτο, το οποίο είχε αναγνωριστεί ως το βασικό πρότυπο ήδη από τον Warmington, τον εκδότη του Λίβιου στη Loeb, αφορά μια ομηρική φόρμουλα, *νύμφης ἐν μεγάροισι Καλυψοῦς*. Η φόρμουλα αυτή χρησιμοποιείται για την Καλυψώ στην *Οδύσσεια*, στην ίδια μετρική θέση, στην αρχή του στίχου και μάλιστα σε στίχο που επαναλαμβάνεται στην *Οδύσσεια* αυτολεξεί (*νύμφης ἐν μεγάροισι Καλυψοῦς, ἢ μιν ἀνάγκη / ἴσχει*). Ο Λίβιος, ωστόσο, έχει ευφυώς συνενώσει αυτή τη φόρμουλα με μία άλλη φράση από την *Οδύσσεια*, η οποία επίσης αναφέρεται στην Καλυψώ, *Οδ. α 51-2: θεὰ δ' ἐν δώματα ναίει, / Ἄτλαντος θυγάτηρ ὀλοόφρονος*. Το εμπρόθετο *ἐν δώματα* είναι νοηματικά ισοδύναμο του *ἐν μεγάροισι*. Αμφότερα αποδίδονται στα λατινικά από τον Λίβιο με τη φράση *apud* + αιτιατική προσώπου, η οποία έξυπνα αποφεύγει τη χρήση συγκεκριμένου ουσιαστικού ώστε να μη δηλώσει την προτίμηση του Λίβιου για το ένα ομηρικό διακείμενο έναντι του άλλου. Στη συνέχεια, οι φράσεις *νύμφης ἐν μεγάροισι Καλυψοῦς* και *Ἄτλαντος θυγάτηρ* συνδυάζονται και αποδίδονται στα λατινικά με τη φράση *nympham Atlantis filiam Calypsonem*. Η ενσωμάτωση, τέλος, του δευτέρου αποσπάσματος, ολοκληρώνεται με τη μη-απόδοση του όρου *ὀλοόφρων*, «πονηρός, πανούργ-

25. SARULLO (2013), 158 σημ. 4.

γος, αυτός που μηχανεύεται τον όλεθρο του άλλου» (*LSJ* II), που προσδιορίζει τον Άτλαντα, αλλά είναι μία ιδιότητα που χαρακτηρίζει και την Καλυψώ, καθώς βρίσκεται στον πυρήνα της σαγηνευτικής δύναμης της θεάς, και βεβαίως και της ταυτότητας του πολύτροπου Οδυσσέα. Εν κατακλείδι, η μετάφραση του Λίβιου εδώ ουσιαστικά επιδεικνύει την σε βάθος εξοικείωση που διακρίνει έναν μελετητή του ομηρικού κειμένου, και ταυτόχρονα την ικανότητα ενός εμπνευσμένου δημιουργού ο οποίος αναπαράγει δημιουργικά τα πρότυπά του ερμηνεύοντάς τα στην ουσία. Ο στίχος του Λίβιου αποτελεί φιλολογική ερμηνεία μάλλον παρά κατά λέξη μετάφραση του ομηρικού προτύπου²⁶.

Odusia fr. 27 ~ *Οδύσσεια* θ 322-323

Mercurius cumque eo filius Latonas,

[Ο Ερμής (κατέφτασε;) και μαζί του ο γιος της Λητώς]

~

ἦλθ' ἐριούνης / Ἐρμείας, ἦλθεν δὲ ἄναξ ἐκάεργος Ἀπόλλων.

[κατέφτασε ο ἐριούνης Ερμής, κατέφτασε και ο ἄρχοντας Ἀπόλλων, που τοξεύει μακριά με το δοξάρι του]

Είναι αξιοπρόσεκτη η απουσία των επιθέτων στη λατινική απόδοση. Σύμφωνα με την Erasmi²⁷, ο Λίβιος παραλείπει πολλά επίθετα όχι διότι ήταν δύσκολο να τα μεταφράσει στα Ελληνικά, αλλά το πιθανότερο διότι δεν θα ταίριαζαν στο λατινικό θρησκευτικό πλαίσιο. Στο συγκεκριμένο στίχο έχουμε και ένα άλλο σημαντικό ζήτημα. Ο Λίβιος αποφεύγει να μεταφράσει τα δύο επίθετα διότι δεν γνωρίζει τη σημασία τους, ή πιο σωστά τη σημασία του πρώτου επιθέτου, *ἐριούνης*. Το επίθετο αυτό απαντάται πολλές φορές στην *Οδύσσεια*, πάντοτε είναι προσδιορισμός του Ερμή, αλλά κανείς δεν γνωρίζει τι ακριβώς σημαίνει. Ακόμη και το ίδιο το *LSJ* (s.v) δηλώνει πως το επίθετο είναι «of uncertain meaning».

Odusia fr. 30 ~ *Οδύσσεια* ε 297 (= χ 147)

Igitur demum Ulixi cor frixit prae pavore

[τότε πλέον η καρδιά του Οδυσσέα πάγωσε από τον φόβο]

~

26. Βλ. συμπληρωματικά και ενισχυτικά την συζήτηση του εν λόγω αποσπάσματος στο GOLDBERG (1995), 65-66.

27. (1975), 122.

καὶ τότε Ὀδυσσεύς λυτο γούνατα καὶ φίλον ἦτορ
[καὶ τότε τα γούνατα τοῦ Οδυσσεύα λύθησαν καὶ ἡ καρδιά του...]

Ἡ λατινική λογοτεχνία οφείλει στον Λίβιο Ανδρόνικο τον λατινικό τύπο *Ulixes* του ονόματος του Οδυσσεύα. Είναι ενδιαφέρουσα ἡ μορφολογική αυτή επιλογή του Λίβιου, ὑπὸ το πρίσμα τῆς προφανούς ασυνέπειας ἀνάμεσα στο λατινικό ὄνομα του Οδυσσεύα καὶ τον λατινικό τίτλο του ἔπους, *Odusia*, ο οποίος ηχητικά μεταφέρει πιστά τον ελληνικό. Οι λόγοι πίσω ἀπὸ τὴν ἀπόφαση του Λίβιου να ἀναβαπτίσει τον Οδυσσεύα ὡς *Ulixes* εἶναι ἐν πολλοῖς ἀγνωστοί, πιθανῶς ὁμως να ὑποκινούνται ἐν μέρει ἀπὸ τὴν πρόθεσή του να ἐνισχύσει τὴν παρήχηση που διέπει τὸν στίχο του ἀπ. 30 W: *Ulixi cor frixit prae panore*, καὶ μαζί τὸ γνήσια λατινικό ἀκουστικό ἀποτύπωμα, καθὼς οἱ παρηχήσεις ἀποτελοῦν ὑφολογικό σημεῖο ἀναφορᾶς τῆς ἀρχαϊκῆς λατινικῆς²⁸.

Το fr. 34-36 W εἶναι τὸ ἐκτενέστερο ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα τῆς *Odusia*:
Odusia fr. 34-36 W~ Οδύσσεια μ 16-19

Topper citi ad aedis venimus Circai; simul tduonat carnem portant ad navis, multam ancillae; vina isdem inserinuntur.

[Ταχύτατα φτάσαμε στο μέγαρο τῆς Κίρκης. Τὴν ἴδια στιγμή, οἱ θεραπεῖνες τῆς μεταφέρουν κρέας ἀφθονο στα πλοία καὶ τῶρα? [dona?] ψωμί?]. Κρασί ἐπίσης φορτῶνεται σε αὐτά]

~

ἡμεῖς μὲν τὰ ἕκαστα διείπομεν· οὐδ' ἄρα Κίρκην
ἐξ Αἰδέω ἐλθόντες ἐλήθομεν, ἀλλὰ μάλ' ὤκα
ἦλθ' ἐντυναμένη· ἅμα δ' ἀμφίπολοι φέρον αὐτῇ
σῖτον καὶ κρέα πολλὰ καὶ αἶθοπα οἶνον ἐρυθρόν.

[Κι εμεῖς ἡμασταν ἀπασχολημένοι με τὰ διάφορα / τὰ καθέκαστα (ἐνν. τῆς προετοιμασίας τῆς ἀναχώρησης). Ούτε ἡ Κίρκη δὲν ἀγνοοῦσε ὅτι εἴχαμε ἐπιστρέψει ἀπὸ τὸν Ἄδη, ἀλλὰ ταχέως ντύθηκε καὶ κατέφτασε, καὶ παράλληλα οἱ θεραπεῖνες τῆς ἔφεραν μαζί μ' αὐτὴν ψωμί καὶ κρέας ἀφθονο καὶ φλογάτο κόκκινο κρασί.]

28. Βλ. σχετικὰ FANTHAM (1972), 13-14 καὶ GOLDBERG (1995), 67. Επίσης τὸ σύντομο σχόλιο τοῦ Καζάκη: «ο συνδυασμός ὡστόσο *Ulixi cor frixit* εἶναι ἐπιπόνηση τοῦ Λίβιου που βγάζει “ρωμαϊκὸ ἦχο”, καὶ δὲν εἶναι τόσο ἐξεζητημένο να ὑποθέσουμε ἐδὼ μὴν ἀτελή ἔστω παρετυμολόγηση τοῦ ονόματος τοῦ ἥρωα» [Καζάκης (1985), 303-304].

Στο απόσπασμα αυτό ο Λίβιος έχει επιφέρει σημαντικές αλλαγές στο πρωτότυπο. Στη δική του αφήγηση ο Οδυσσέας και οι σύντροφοί του επιστρέφουν στο μέγαρο της Κίρκης (υποτίθεται για να κοινοποιήσουν στη θεά την άφιξή τους;) ενώ παράλληλα οι υπηρέτριες της θεάς μεταφέρουν προμήθειες στα πλοία, συγκεκριμένα κρασί και κρέας, όχι όμως ψωμί). Στο ομηρικό κείμενο, ο Οδυσσέας και οι σύντροφοί του δεν επιστρέφουν στο μέγαρο της Κίρκης μετά την επιστροφή από τον Άδη αλλά πηγαίνουν κατευθείαν στα πλοία τους, και η Κίρκη όταν το μαθαίνει βιάζεται να πάει η ίδια να τους συναντήσει. Η σημασία αυτής της αλλαγής είναι δύσκολο να αποτιμηθεί εν τη απουσία των ευρύτερων συμφραζομένων.

IV. Παρατηρήσεις - Σχόλια

Η μελέτη των αποσπασμάτων που προηγήθηκε είχε σκοπό κατ' αρχήν να παρουσιάσει τη δημιουργική τεχνική του Λίβιου ως μεταφραστή, και να επισημάνει μια σειρά από προσεκτικά μελετημένες επιλογές κατά τη διαμόρφωση της μεταφραστικής του μεθοδολογίας. Στο τελευταίο μέρος του άρθρου μου θα εισηγηθώ πως θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε καλύτερα τα πολιτισμικά συμφραζόμενα που γέννησαν την *Odusia*, και παράλληλα, να αποτιμήσουμε την ιστορική συγκυρία που ενέπνευσε και ώθησε τον Λίβιο να αναλάβει το συγκεκριμένο μεταφραστικό εγχείρημα. Μπορούμε ειδικότερα να παρατηρήσουμε:

1. Η μετάφραση της *Οδύσειας* ήταν σίγουρα συνδεδεμένη με την έντονη παρουσία και ευρεία διάχυση του μύθου του Οδυσσέα στη ρωμαϊκή λογοτεχνική παράδοση: οι 40 και πλέον σελίδες που έχουν αφιερωθεί στον Οδυσσέα και την παρουσία του στον πολιτισμό της Ρώμης (συμπεριλαμβανομένης και της παρουσίας του ήρωα στην παράδοση και τέχνη των Ετρούσκων) στο *LIMC VI* (s.v.) είναι αδιάσειστη απόδειξη. Ειδικότερα, ο μύθος του Οδυσσέα είναι κατά την ίδια τη λατινική παράδοση γνωστός στη Ρώμη ήδη από τον 7ο αι. π.Χ.: αυτή είναι η χρονολογία του Κρατήρα του Αριστόνοθου, από το *Cerveteri*, ο οποίος απεικονίζει την τύφλωση του Πολύφημου²⁹. Στην ελληνική λογοτεχνική παράδοση της ίδρυσης της Ρώμης ο Οδυσσέας είναι ο ήρωας του Τρωικού πολέμου που φτάνει στην Ιταλία και εγκαθίσταται στο Λάτιο (η πρώτη ελληνική πηγή

29. Για τον Κρατήρα του Αριστόνοθου και τη διαπολιτισμική σημασία που προβάλλει η απεικόνιση στην επιφάνειά του της τύφλωσης του Πολύφημου, βλέπε DAUGHERTY (2003).

για την άφιξη του Αινεία στην Ιταλία είναι ο Ελλάνικος, ο οποίος αφηγείται πως ο Αινείας κατέληξε εκεί ερχόμενος από τη γη των Μολοσσών, είτε μαζί με τον Οδυσσέα είτε μετά τον Οδυσσέα: *FGH 4 F 84*, το οποίο παραθέτει ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς 1.72.2)³⁰. Κατά τη ρεπουμπλικανική περίοδο, και πριν από την εποχή του Αυγούστου, παραδίδεται χωρίς αμφισβήτηση η καταγωγή των Ρωμαίων από τον Οδυσσέα — μια παράδοση που παραπέμπει τουλάχιστον στον Στράβωνα 5.3.5³¹ και είναι μέρος μιας ευρύτερης παράδοσης αναφορικά με την ελληνική παρουσία στην προϊστορία της Ρώμης. Διάφοροι άλλοι Έλληνες ήρωες του Τρωικού πολέμου, με πιο γνωστό ανάμεσά τους τον Διομήδη, είχαν μεταναστεύσει, σύμφωνα με τις πηγές, από την Ελλάδα στην Ιταλία και ίδρυσαν εκεί πόλεις³². Ακόμη και ο Ηρακλής περνά από το Λάτιο, — ιστορία ιδιαίτερα γνωστή χάρη στην ένταξή της στο 8ο βιβλίο της *Αινειάδας* του Βιργιλίου — και αφήνει ανεξίτηλα τα σημάδια του στο θρυλικό παρελθόν αλλά και στην τοπογραφία της Ρώμης. Εντός αυτού του ιδεολογικού πλαισίου, η μετάφραση της *Οδύσσειας* από τον Λίβιο συνδέει τις απαρχές της λατινικής λογοτεχνίας με την παρουσία της Ελλάδας στις πολιτισμικές απαρχές της Ρώμης. Παράλληλα, η *Οδύσσεια*, ένα από τα πρώτα λογοτεχνικά δημιουργήματα της Ελληνικής διανόησης (έργο το οποίο στα χρόνια του Λίβιου Ανδρόνικου είναι ήδη κλασική λογοτεχνία), το οποίο υμνεί τις περιπέτειες ενός ήρωα με σαφή παρουσία στη ρωμαϊκή παράδοση, ενός ήρωα που θεωρείται πρόγονος των Ρωμαίων, υποδηλώνει την πρόθεση του ρωμαίου ποιητή να ταυτιστεί με τον ήρωά του, και υπό αυτή την οπτική εκφράζει τον πρωτοποριακό χαρακτήρα της λογοτεχνικής πρωτοβουλίας πίσω από την *Odusia*.

2. Η αισθητική της απαγγελίας ενώπιον κοινού (*performance*) η οποία συνδέεται με την *Οδύσσεια* δεν φαίνεται να ισχύει και για την *Odusia*. Αυτή είναι μια λεπτομέρεια που χρειάζεται προσοχή. Ο Λίβιος διάβασε

30. Για το εν λόγω απόσπασμα και την παράδοση που το συνοδεύει, βλέπε OGILVIE (1965), 32 κ.εξ. Επίσης GALINSKY (1969), κεφάλαιο 3 (σελ. 103 κ.εξ.)· HORSFALL (1979) και SOLMSEN (1986).

31. Λεπτομερή συζήτηση για τη συγκεκριμένη παράδοση στο KIENAST (1965), 482 σημ. 5.

32. Για την παρουσία του Διομήδη στην Ιταλία, και τις περιπέτειες που του αποδίδονται οι οποίες ουσιαστικά αναδιπλώνουν τόσο τις περιπέτειες του Οδυσσέα όσο και αυτές του Αινεία, βλέπε MALKIN (1998), 234-258· ΠΑΡΑΙΟΑΝΝΟΥ (2000) και FLETSCHER (2006).

την *Οδύσσεια*: είχε μπροστά του γραπτό κείμενο του έπους — ένα κείμενο που είχε τύχει προσεγμένης φιλολογικής επεξεργασίας, από ειδικούς (τους αλεξανδρινούς φιλόλογους) με βαθιά γνώση της ρευστής παράδοσης των ομηρικών επών. Είναι τολμηρό, ωστόσο όχι παράτολμο, να υποθέσουμε πως ο Λίβιος είχε συνείδηση του ότι μετέφραζε την *Οδύσσεια* έχοντας μπροστά του μια γραπτή εκδοχή του έπους. Γνώριζε πως το κείμενο που είχε μπροστά του ήταν το αποτέλεσμα φιλολογικής κριτικής, μιας συλλογικής και ανταγωνιστικής προσπάθειας να καταρτιστεί η οριστική, παγιωμένη και αναλλοίωτη εκδοχή ενός ρευστού και ανοιχτού κειμένου.

Υπό αυτή την οπτική, όταν ο Λίβιος μεταφέρει στα λατινικά την αλεξανδρινή μορφή του ομηρικού κειμένου, έχει πλήρη συνείδηση πως στην ουσία επαναλαμβάνει και εφαρμόζει μια φιλολογική διαδικασία σε διαφορετική γλώσσα, και σε διαφορετικό πολιτισμικό περιβάλλον. Γράφει, ή μάλλον, συγγράφει τη Ρωμαϊκή *Οδύσσεια*, μια και καλή, στην πρώτη και τελευταία της εκδοχή, την οριστική και αμετάβλητη. Ο Λίβιος έτσι καθίσταται πολύτροπος *auctor*, ο οποίος όχι μόνο συγγράφει ένα κείμενο αλλά έχει επίσης και τον έλεγχο του: μεταμορφώνει πολιτισμικά (με το να αντικαθιστά ελληνικές έννοιες με λατινικές — *Camena* αντί για «Μοῦσα», *Morta* αντί για «Μοῖρα») όχι απλά ένα κείμενο αλλά το πνεύμα ενός κειμένου. Είναι επομένως λογική η επιλογή του Λίβιου να μην υιοθετήσει τον εξάμετρο, αν και θα μπορούσε κάλλιστα να συνθέσει το έπος του στο ομηρικό μέτρο (ενδεικτικά το απόσπασμα 41 W είναι πλήρους δακτυλικός εξάμετρος, *cum socios nostros Ciclops impius mandisset* — φράση για την οποία δεν έχουμε λόγο να πιστεύουμε πως δεν έχει προέλθει από το αυθεντικό, αρχέτυπο κείμενο της *Odusia*). Η προτίμηση για τον σατούρνιο στίχο υπαγορεύεται από την επιθυμία να δώσει έμφαση στον ήχο του αυθεντικού, χωρίς προηγούμενο, ρωμαϊκού χαρακτήρα του έπους, και με τον τρόπο αυτό να βάλει την προσωπική του υπογραφή στη δημιουργία του πρώτου «ρωμαϊκού» κειμένου του ομηρικού έπους. Η υιοθέτηση του εξαμέτρου από τον Έννιο στην επόμενη γενιά του λατινικού έπους πιθανώς να έχει ως κίνητρο την επιθυμία του Έννιου να αποσυνδέσει τη δική του επική γραφή από το προηγούμενο του Λίβιου, και με τη σειρά του να πρωτοτυπήσει με τον δικό του τρόπο, επιλέγοντας να μεταφέρει σε ελληνικό στίχο, τον εξάμετρο του έπους, μια ρωμαϊκή αφήγηση (την ιστορία του ρωμαϊκού έθνους *ab urbe condita*). Κατά μία έννοια, ο Έννιος έκανε ακριβώς το αντίθετο από αυτό που έκανε ο Λίβιος, και με το εγχείρημά του, έμμεσα κατοχύρωσε τη θέση του Λίβιου (όχι του

ομηρικού ποιητή, ούτε καν του Ναίβιου, ο οποίος επίσης έγραψε έπος σε σατούρνιο μέτρο και με θέμα τόσο ρωμαϊκό όσο ιστορικό) ως του πατέρα του λογοτεχνικού είδους του έπους στη Ρώμη.

3. Η *Odusia* του Λίβιου ήταν προορισμένη να διαβαστεί είτε κατά μόνας είτε ενώπιον ενός ολιγάριθμου ακροατηρίου το οποίο μπορούσε να διαβάσει, και είχε διαβάσει τα ομηρικά έπη ή παρακολουθήσει αναγνώσεις των. Σύμφωνα με τον Goldberg (ο οποίος ωστόσο δεν κατονομάζει τις πηγές του), «ο Λίβιος και ο Έννιος παρουσίαζαν υποδειγματικές αναγνώσεις των έργων τους, αλλά ακόμη και αν αυτές οι αναγνώσεις αφορούσαν μη δραματικά έργα, επρόκειτο για μια αποκλειστικά ιδιωτική εκδήλωση»³³. Αυτές οι απαγγελίες το πιθανότερο αποτελούσαν μέρος διδασκαλίας (των ρωμαίων διδασκάλων - *grammatici*) ενώπιον ενός μικρού ακροατηρίου μαθητών, όπως τουλάχιστον μπορεί κανείς να φανταστεί από τα λεγόμενα του Ορατίου, ο οποίος γράφει στις *Επιστολές* του (2.1.69-72) ότι ως νεαρός μαθητής είχε παρακολουθήσει απαγγελίες της *Odusia*. Η πρώτη χρονολογικά αναφορά σε δημόσιες αναγνώσεις επών στη ρεπουμπλικανική Ρώμη, σύμφωνα με τις πηγές μας, καταγράφεται στον Σουητώνιο (*De grammaticis* 2) και αφορά τον Quintus Vargunteius ο οποίος κατά τον 2ο αιώνα π.Χ. συνήθιζε να αναγιγνώσκει δημόσια και ενώπιον μεγάλου πλήθους (*in magna frequentia*) το έπος *Annales* του Έννιου. Σύμφωνα με τον Goldberg, οι δημόσιες αναγνώσεις συνδέονται αποκλειστικά με το φαινόμενο της εμφάνισης της κουλτούρας του βιβλίου κατά το δεύτερο μισό του 2ου αιώνα π.Χ.³⁴. Μάλιστα, πιθανότατα η πρωτοβουλία του Vargunteius συνδέεται με την παρουσία στη Ρώμη του Κράτη από τη Μάλλο, και τις διαλέξεις του για τα αλεξανδρινά σχόλια στο ομηρικό κείμενο. Οι δημόσιες αναγνώσεις είναι καθιερωμένες στην εποχή του Αυγούστου, και σε αυτό συνέβαλε ουσιαστικά ο Asinius Pollio, ο οποίος τις ενθάρρυνε³⁵. Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, είναι δυνατό να συμπεράνουμε πως η *Odusia* δεν αποσκοπούσε στο να γίνει το εθνικό έπος των Ρωμαίων, ένα ποίημα με πρωταρχικό στόχο την ενίσχυση της εθνικής ταυτότητας. Ήταν φιλολογικό και λογοτεχνικό πείραμα, μια έκφραση πρωτο-αλεξανδρινισμού στη Ρώμη, και επομένως ήταν έρ-

33. GOLDBERG (2005), 46.

34. Suet. *Gram.* 1.2, 2.2 με τα σχόλια του KASTER (1995), 54 και 66. Επίσης GOLDBERG (2005), 46.

35. STOK (2010), 115.

γο προορισμένο να υποστεί τη λογοτεχνική κριτική των πεπαιδευμένων ελληνόφωνων Ρωμαίων αριστοκρατών. Η αξία και η σπουδαιότητα αυτού του λογοτεχνικού εγχειρήματος στις απαρχές της ρωμαϊκής λογοτεχνίας, είναι δυνατόν, εφόσον αποτιμηθεί σωστά, να μας οδηγήσει να αναθεωρήσουμε τη γνώση μας για τις απαρχές της άφιξης της Καλλιμάχειας ποιητικής στη Ρώμη, και να τις τοποθετήσουμε ήδη στις απαρχές της λογοτεχνικής παραγωγής των Ρωμαίων.

V. Επίλογος

Η *Odusia* του Λίβιου Ανδρόνικου δεν ήταν ένα έπος προορισμένο κυρίως για ευρεία κυκλοφορία. Ήταν μια περισπούδαστη φιλολογική και λογοτεχνική άσκηση και ένας πρωτοπόρος πειραματισμός πολιτισμικής δημιουργικής πρόσληψης. Η παράδοση αναφέρει πως ο Λίβιος Ανδρόνικος ήταν ελληνικής καταγωγής, από τον Τάραντα, και σε ηλικία 12 ετών αιχμαλωτίστηκε στον Τάραντα και οδηγήθηκε στη Ρώμη, το 272 π.Χ. Ωστόσο, τόσο η ιστορία όσο και η μαρτυρία των αρχαίων πηγών αμφισβητούν την αλήθεια αυτής της παράδοσης. Η μόνη πηγή για την καταγωγή του Λίβιου από τον Τάραντα και για την αιχμαλωσία και υποδούλωσή του από τους Ρωμαίους όταν κατέκτησαν την πόλη είναι ο Κικέρωνας (*Brutus* 72-73) ο οποίος παραδέχεται πως πήρε την πληροφορία από τον Άκκιο, ο οποίος ωστόσο χρονολογεί την αιχμαλωσία του Λίβιου κατά την πέμπτη υπατεία του *Quintus Maximus*, το 209 π.Χ. (χρονολογία την οποία ο ίδιος ο Κικέρωνας θεωρεί εσφαλμένη). Η χρονολογία 272 ως του έτους άφιξης στη Ρώμη του Λίβιου έχει υιοθετηθεί αυθαίρετα, διότι το έτος αυτό οι Ρωμαίοι κέρδισαν τον πόλεμο ενάντια στον Πύρρο τον βασιλιά της Ηπείρου, σε μία μάχη η οποία έλαβε χώρα στον Τάραντα. Και πάλι, ο Τάραντας δεν κυριεύτηκε, ούτε οι κάτοικοί του υποδουλώθηκαν. Το ίδιο εσφαλμένη, όντας εντελώς ατεκμηρίωτη, είναι η άποψη πως ο Λίβιος ήταν Έλληνας: διαμορφώθηκε από μια εκβιασμένη, παρατραβηγμένη θα λέγαμε ερμηνεία, της αναφοράς του Σουητώνιου στον Λίβιο ως *semigraecus*, «μισο-Έλληνας» (*De Grammaticis et Rhetoribus* 1.2). Από την άλλη, ο Σουητώνιος αναφέρεται στον Λίβιο στην ίδια φράση μαζί με τον Έννιο, και ο χαρακτηρισμός *semigraecus* αποδίδεται και στον Έννιο³⁶, για τον οποίο κανείς ποτέ δεν έθεσε το ζήτημα μήπως και αυτός, επίσης, θα μπορούσε να ήταν ελληνικής καταγωγής. Κατά πάσα πιθανότητα, ο

36. Για τον Έννιο, ο Αουλος Γέλλιος αναφέρει χαρακτηριστικά πως είχε «τρεις καρδιές» (*tria corda*, Gell. 17.17.1), διότι μιλούσε τρεις διαφορετικές γλώσσες.

προσδιορισμός «μισό-Έλληνας» αναφέρεται στην αρίστη γνώση ελληνικών και των δύο ποιητών, και όχι στην εθνική τους καταγωγή.

Η λογοτεχνική δραστηριότητα του Λίβιου δηλώνει βαθειά παιδεία και γνώση της ελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας, αλλά και βαθιά εξοικείωση με τη φιλολογική κουλτούρα της Αλεξάνδρειας. Αυτό το πνευματικό προφίλ ταιριάζει μόνο σε έναν Ρωμαίο αριστοκράτη. Αυτή η πρόταση δεν είναι λιγότερο απίθανη από τους ισχυρισμούς του Τερεντίου, ενός άλλου πρωτοπόρου της ρωμαϊκής λογοτεχνίας (για τον οποίο η παράδοση — συγκεκριμένα, ο *Βίος του Τερεντίου* κεφ. 1-3 από τον Σουητώνιο — αναφέρει πως ήταν δούλος αφρικανικής καταγωγής που μορφώθηκε από μέλος της ρωμαϊκής αριστοκρατίας και ως εκ τούτου γνώριζε τέλεια ελληνικά, και επιδόθηκε στη συγγραφή πρωτοπόρων έργων στην ιστορία της λατινικής λογοτεχνίας) ότι τα έργα του δέχονται τις επιθέσεις κακόβουλων ανταγωνιστών: ισχυρισμούς μάλιστα οι οποίοι τοποθετούνται στον πρόλογο του πρώτου του έργου, της *Andria* (στ. 15 κεξ.) πριν αυτό καν παιχτεί στο θέατρο για πρώτη φορά!

Αξίζει να ειπωθούν λίγα λόγια στο σημείο αυτό για την περίπτωση του Τερεντίου. Στον πρόλόγο της *Andria*, ο Τερέντιος αποκαλεί τον εαυτό του «δραματικό ποιητή» (*poeta*, *An.* 1, βλέπε επίσης, *Ph.* 1), πρωτοεμφανιζόμενο (*primum*, *An.* 1), ο οποίος εισάγει νέα ποιητική τάση στη δραματολογία, έναν νέο τύπο κωμωδίας, αλλά αντιμετωπίζει την σφοδρή αντίσταση και εχθρότητα ενός συγκεκριμένου, κακόβουλου ομοτέχνου του (*malevoli... poetae*, *An.* 6, *maledictis*, «ύβρεις», *An.* 7 και *Ph.* 3), μέλους της παλαιότερης γενιάς δραματουργών. Ο αντίπαλος αυτός επιχειρεί να υπονομεύσει την καριέρα του πρωτοεμφανιζόμενου Τερεντίου και να τον αποθαρρύνει από νέα μελλοντικά δραματουργικά εγχειρήματα (βλ. και *Ph.* 2). Καθώς η ίδια φρασεολογία εμφανίζεται σχεδόν πανομοιότυπη στον πρόλογο και δεύτερης κωμωδίας του Τερεντίου, του *Phormio*, ενώ το θέμα της κατηγορίας και του ανταγωνιστή παρατηρείται σταθερά στους προλόγους και των έξι κωμωδιών του Τερεντίου, εύλογα μπορεί να υποστηριχθεί πως οι κατηγορίες δεν είναι πραγματικές, αλλά μάλλον πρέπει να ερμηνευτούν ως μοτίβα, θεματικές φόρμουλες μέσω των οποίων η επίθεση του παλαιότερου δραματουργού στον νεότερο καθίσταται κώδικας ποιητικής. Με τη βοήθεια αυτού του κώδικα, ο Τερέντιος προβάλλει την πρόθεσή του να εισαγάγει νέα μεθοδολογία κωμικής δραματολογίας³⁷.

37. Αυτή η ποιητολογικού περιεχομένου ερμηνεία της λογοτυπικής φρασεολογίας των προλόγων είναι δυνατό να στηρίξει την κριτική στα προηγούμενα

Υπό το πρίσμα της περίπτωσης του Τερεντίου, είναι λογικό να υποστηριχθεί πως πιθανότατα, για τους Ρωμαίους των μεταγενέστερων γενεών, και μάλιστα της ύστερης ρεπουμπλικανικής περιόδου, η ταυτότητα του Λίβιου ως πρώτου ευρετή (εισήγαγε την ελληνική λογοτεχνία στη Ρώμη) και το γεγονός ότι τα έργα του ήταν λατινικές μεταφορές ελληνικών έργων, έκανε τη θεωρία της ελληνικής του καταγωγής να φαίνεται φυσιολογική, και την ιδιότητά του ως πρώην δούλου σχεδόν αναμενόμενη, στο φως των πεπαιδευμένων δούλων της επόμενης γενιάς, του Πλαύτου και του Τερεντίου, οι οποίοι θα κυριαρχήσουν στις δεκαετίες μετά τον Λίβιο, και θα καλλιεργήσουν το πιο δημοφιλές είδος της ρωμαϊκής λογοτεχνίας κατά την αρχαϊκή περίοδο.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- LSJ = Liddell-Scott-Jones, *A Greek-English Lexicon*, Oxford.
 OCD = *Oxford Classical Dictionary*, ed. S. Hornblower / A. Spawforth. 3^η έκδοση.
 DKP = *Der Kleine Pauly*, ed. H. Herter et al.
 DNP = *Der Neue Pauly*, ed. H. Cancik, H. Schneider, M. Landfester.
 FGH = *Fragmente der griechischen Historiker*, ed. F. Jacoby et al.
 LIMC = *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*.
 RE Suppl. = *Real Encyclopaedie der klassischen Altertumswissenschaft*, Supplementum.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- COLE, T. (1969), «The Saturnian Verse», *Yale Classical Studies* 21, 3-73.
 CONTE, G. B. (1992), *The Rhetoric of Imitation*. Μετάφραση C. Segal (ιταλικός τίτλος: *Memoria dei Poeti e Sistema Letterario*), Ithaca, NY.

έργα του Τερεντίου, που παραδόξως παρατηρείται στους εναρκτήριους στίχους του προλόγου της *Andria*, καθώς τα έργα αυτά δεν υπάρχουν! Αυτό το παράδοξο σημειώνεται από τον GRUEN (1992), 213 σημ. 136. Ο ίδιος ο Gruen το ερμηνεύει στο πλαίσιο της προσπάθειας του Τερεντίου να κερδίσει τις εντυπώσεις και τραβήξει την προσοχή του κοινού του, κάτι που έρχεται σε αντίθεση με την ακριβή χρονολόγηση του έργου.

- DE GROOT, A.W. (1934), «Le vers saturnine littéraire», *Revue des Études Latines* 12, 284-312.
- DEUFERT, M. (2002), *Textgeschichte und Rezeption der plautinischen Komödien im Altertum*, Berlin.
- ERASMI, G. (1975), *Studies on the Language of Livius Andronicus*, University Microfilms International, Ann Arbor, 1975· repr. London, 1982.
- FANTHAM, E. (1972), *Comparative Studies in Republican Latin Imagery*, Toronto.
- FLETSCHER, K.F.B. (2006), «Vergil's Italian Diomedes», *American Journal of Philology* 127.2, 219-259.
- FLORES, E. (2011), *Livi Andronici Odusia, Edizione critica*, Naples.
- GALINSKY, K. (1969), *Aeneas, Sicily and Rome*, Princeton.
- GOLDBERG, S. (1993), «Saturnian Epic: Livius and Naevius», στο A.J. BOYLE (επιμ.), *Roman Epic*, 19-36, London - New York.
- GOLDBERG, S. (1995), *Epic in Republican Rome*, Oxford.
- GOLDBERG, S. (2005), *Constructing Literature in the Roman Republic*, Cambridge.
- GRUEN, E. (1992), *Culture and National Identity in Republican Rome*, Ithaca, NY.
- DAUGHERTY, C. (2003), «The Aristonothos Krater: Competing Stories of Conflict and Collaboration», στο C. DOUGHERTY - L. KURKE (επιμ.), *The Cultures Within Ancient Greek Culture: Contact, Conflict, Collaboration*, Cambridge, 35-56.
- HINDS, S. (1998), *Allusion and Intertext: Dynamics of Appropriation in Roman Poetry*, Cambridge.
- HORSFALL, N. (1979), «Some problems in the Aeneas Legend», *Classical Quarterly* 29, 372-390.
- KAZAZHIS, I.N. (1985), «Από την πρώτη μεταφραστική πράξη των Ρωμαίων: Livius Andronicus, Quintus Ennius, Caecilius Statius», *Φιλολογος* 42, 303-304.
- KAHANE, A. (2013), «The (Dis)continuity of Genre: A Comment on the Romans and the Greeks», στο T.D. PAPANGHELIS - S.J. HARRISON - S. FRANGOULIDIS (επιμ.), *Generic interfaces in Latin literature: encounters, interactions and transformations*, Berlin, 35-54.
- KASTER, R.A. 1995, *Suetonius Tranquillus, De Grammaticis et Rhetoribus. Edited with a Translation, Introduction and Commentary*, Oxford.
- KIENAST, D. (1965), «Rom und die Venus vom Eryx», *Hermes* 93, 478-489.
- KLOSS, G. (1993), «Zum Problem des römischen Saturniens», *Glotta* 71, 1-2, 81-107.
- LEO, F. (1905), *Der saturnische Vers*, Berlin.
- LEO, F. (1913), *Geschichte der römischen Literatur: die archaische Literatur*, Berlin.

- LINDSAY, W.M. (1893a), «The Saturnian Metre. First Paper», *American Journal of Philology* 14.2, 139-170.
- LINDSAY, W.M. (1893b), «The Saturnian Metre. Second Paper», *American Journal of Philology* 14.3, 305-334.
- MALKIN, I. (1998), «The Other Nostoi: Diomedes», στο ID. *The Returns of Odysseus: Colonization and Ethnicity*, Berkeley - Los Angeles, 234-258.
- MANUWALD, G. (2012), *Roman Republican Theatre*, Cambridge.
- MARIOTTI, S. (1952), *Livio Andronico e la traduzione artistica*, Urbino.
- MERCADO, A. (2012), *Italic Verse: A Study of the Poetic Remains of Old Latin, Faliscan, and Sabellic*, Innsbruck.
- OGLIVIE, R.M. (1965), *A Commentary on Livy. Books 1-5*, Oxford.
- PAPAIΩΑΝΝΟΥ, S. (2000), «Vergilian Diomedes Revisited: the Re-Evaluation of the *Iliad*», *Mnemosyne* 53, 193-217.
- PARSONS, J. (1999), «A New Approach to the Saturnian Verse and Its Relation to Latin Prosody», *Transactions of the American Philological Association* 129, 117-137.
- PIGHI, G.B. (1957), «Il verso saturnio», *Rivista di Filologia e d'Instruzione Classica* 35, 47-60.
- SARULLO, G. (2013), «Translating a translation: the *Odusia* by Livius Andronicus and its English versions», στο D. ASTORE (επιμ.). *Produrre «quasi» lo stesso effetto. Quindici percorsi nei boschi traduttivi*, Milano, 157-166.
- SIEBERT, A.V. (1999), *Instrumenta Sacra*, Berlin.
- SOLMSEN, F. (1986), «Aeneas founded Rome with Odysseus», *Harvard Studies in Classical Philology* 90, 93-110.
- STOK, F. (2010), «The life of Vergil before Donatus», στο M. PUTNAM - J. FARRELL (επιμ.), *A Companion to Vergil, Aeneid and its Tradition*, Oxford, 107-120.
- SUERBAUM, W. (2002), «Die Archaische Literatur von den Anfängen bis Sullas Tod», στο ID (επιμ.), *Handbuch der lateinischen Literatur der Antike*, Vol. 1, Munich, 93-104.
- WALDE, CH. (2009), «Roman Dream Works», στο Y. MAES ET AL. (επιμ.), *Latinitas Perennis. Volume II: Appropriation and Latin Literature*, Leiden, 13-40.
- WARMINGTON, E.H. (1957), *Remains of Old Latin*, Vol II. LOEB, Cambridge - London, 31957.
- WEISS, M. (2004), «Preface», στο I. LIVINGSTON, *A Linguistic Commentary on Livius Andronicus*, London, xi-xix.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η μετάφραση της *Οδύσσειας* στα λατινικά από τον Λίβιο Ανδρόνικο είναι έργο σταθμός στην ιστορία της λογοτεχνίας: με τον Λίβιο Ανδρόνικο και την *Odusia*, η ελληνική λογοτεχνία αφικνείται στη Ρώμη. Στην παρούσα εργασία προτίθεται να θίξω μια σειρά από σημαντικά ζητήματα τα οποία συνδέονται με το εγχείρημα του Λίβιου, και να σχολιάσω την ευρέως διαδεδομένη άποψη ότι η πρώτη μετάφραση της *Οδύσσειας* κατέστη εμβληματική μιας επανάστασης τόσο γλωσσικής όσο και πολιτισμικής, διότι το κείμενο της *Odusia* του Λίβιου έθεσε τα θεμέλια για μια νέα λογοτεχνική παράδοση σε μια νέα γλώσσα (λατινικά) και στο πλαίσιο ενός διαφορετικού πολιτισμού (ρωμαϊκού πολιτισμού). Οι επισημάνσεις μου θα συμβάλουν στην πληρέστερη αποτίμηση των πολιτισμικών συνθηκών που περιέβαλαν τη γένεση της *Odusia* και θα βοηθήσουν στην αξιολόγηση της μεταφραστικής προσπάθειας του Λίβιου.

Λέξεις Κλειδιά: Λίβιος Ανδρόνικος, *Οδύσσεια*, *Odusia*, μετάφραση, *vortere/vertere*, Ελληνιστική ποιητική

ABSTRACT

The translation of the *Odyssey* into Latin by Livius Andronicus is a landmark piece of literature: with Livius Andronicus, Greek literature crosses the Adriatic and fuels the beginnings of Latin literature. In the paper at hand I shall touch on a number of important issues associated with Livius' enterprise, and I shall discuss the widely-held view that the first translation of the *Odyssey* became emblematic of a revolution that is both linguistic and cultural, because the text of the Livian *Odusia* laid the foundations for a new literary tradition in a new language (Latin) and culture (Roman culture). I will also share some thoughts on the possible reasons behind Livius' decision to translate the *Odyssey*, which might lead us to appreciate more thoroughly the nuanced cultural context that generated the *Odusia*.

Keywords: Livius Andronicus, *Odyssey*, translation, *vortere/vertere*, Hellenistic poetry.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΔΕΠ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΟΥ ΕΚΠΑ

Τμήμα Φιλολογίας

Αγάθος Θανάσης, Επίκουρος Καθηγητής
Αγγελάτος Δημήτρης, Καθηγητής
Αντωνοπούλου Θεοδώρα, Καθηγήτρια
Βαρλοκώστα Σπυριδούλα, Καθηγήτρια
Βερτουδάκης Βασίλειος, Μόνιμος Επίκουρος Καθηγητής
Γαραντούδης Ευριπίδης, Καθηγητής
Γεωργακοπούλου Σοφία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Γιόση Μαίρη, Καθηγήτρια
Γκαράνη Μυρτώ, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια
Γούτσος Διονύσιος, Καθηγητής
Ζαμάρου Ειρήνη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Ιακώβου Μαρία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Ιωακειμίδου Δητώ, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια
Καλαμάκης Διονύσιος, Αναπληρωτής Καθηγητής
Καναβού Νικολέτα, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια
Καπλάνογλου Μαριάνθη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Καραδήμας Δημήτριος, Αναπληρωτής Καθηγητής
Καραμαλέγκου Ελένη, Καθηγήτρια
Καρβούνη Αικατερίνη-Νίνα, Λέκτορας
Κάρλα Γραμματική, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια
Καρπούζου Πέγκυ, Επίκουρη Καθηγήτρια
Κόλιας Ταξιάρχης, Καθηγητής
Κουτσουλέλου-Μίχου Σταματία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Κωνσταντάκος Ιωάννης, Αναπληρωτής Καθηγητής
Λεντάκης Βασίλειος, Αναπληρωτής Καθηγητής
Λεντάρη Σταματίνα, Επίκουρη Καθηγήτρια
Λουκάκη Μαρίνα, Καθηγήτρια
Μακρυγιάννη Ευγενία, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια
Μαρκόπουλος Γεώργιος, Αναπληρωτής Καθηγητής
Ματθαίος Στέφανος, Αναπληρωτής Καθηγητής

Μιχαλόπουλος Ανδρέας, Καθηγητής
Μόξερ Αμαλία, Καθηγήτρια
Μπάζου Αθηνά, Λέκτορας
Μπέλλα Σπυριδούλα, Καθηγήτρια
Μπενέτος Διονύσιος, Αναπληρωτής Καθηγητής
Ντουριά Χριστίνα, Καθηγήτρια
Ξούριας Γιάννης, Επίκουρος Καθηγητής
Παΐδας Κωνσταντίνος, Μόνιμος Επίκουρος Καθηγητής
Παναγιώτου Αντώνιος, Καθηγητής
Παναρέτου Ελένη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Παντελίδης Νικόλαος, Αναπληρωτής Καθηγητής
Παπαθωμάς Αμφιλόχιος, Καθηγητής
Παπαϊωάννου Σοφία, Καθηγήτρια
Πολέμης Ιωάννης, Καθηγητής
Ρώτα Μαρία, Επίκουρη Καθηγήτρια
Σπυρόπουλος Βασίλειος, Αναπληρωτής Καθηγητής
Φάκας Χρήστος, Λέκτορας
Χατζηλάμπρου Ροζαλία, Επίκουρη Καθηγήτρια
Χρυσανθοπούλου Βασιλική, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια

Τμήμα Ιστορίας -Αρχαιολογίας

Ανεζίρη Σοφία, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια
Βαβουρανάκης Γιώργος, Επίκουρος Καθηγητής
Γαγανάκης Κωνσταντίνος, Αναπληρωτής Καθηγητής
Γιαννακόπουλος Νίκος, Αναπληρωτής Καθηγητής
Γιαντσή-Μελετιάδη Νικολέττα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Δρανδάκη Αναστασία, Επίκουρη Καθηγήτρια
Ευθυμίου Μαρία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Κανελλόπουλος Χρυσάνθος, Επίκουρος Καθηγητής
Κατάκης Στυλιανός, Επίκουρος Καθηγητής
Κεφαλίδου Ευρυδίκη, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια
Κονόρτας Παρασκευάς, Αναπληρωτής Καθηγητής
Κοπανιάς Κωνσταντίνος, Επίκουρος Καθηγητής
Κουρτέση-Φιλιππάκη Γεωργία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Κωνσταντινίδου Αικατερίνη, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια
Λαμπροπούλου Δήμητρα, Λέκτορας

Μαντζουράνη Ελένη, Καθηγήτρια
Μαυρομιχάλη Ευθυμία, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια
Μεργιαλή-Σαχά Σοφία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Μούλιου Μαρία (Μαρλέν), Λέκτορας
Νικολάου Κατερίνα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Πάλλης Γεώργιος, Επίκουρος Καθηγητής
Παπαδάτος Ιωάννης, Αναπληρωτής Καθηγητής
Παπαδιά-Λάλα Αναστασία, Καθηγήτρια
Παπαθανασίου Μαρία, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια
Παυλόπουλος Δημήτρης, Αναπληρωτής Καθηγητής
Πετρίδης Πλάτων, Αναπληρωτής Καθηγητής
Πλάντζος Δημήτρης, Αναπληρωτής Καθηγητής
Πλάτων Ελευθέριος, Αναπληρωτής Καθηγητής
Πλουμίδης Σπυρίδων, Επίκουρος Καθηγητής
Ράπτης Κωνσταντίνος, Αναπληρωτής Καθηγητής
Σειρηνίδου Βασιλική, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια
Χασιάκου Αφροδίτη, Μόνιμη Λέκτορας
Χατζηβασιλείου Ευάνθης, Καθηγητής
Ψωμά Σελήνη, Καθηγήτρια

Τμήμα Φιλοσοφίας - Παιδαγωγικής - Ψυχολογίας

Αντωνίου Φωτεινή (Φαίη), Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια
Αραμπατζής Γεώργιος, Αναπληρωτής Καθηγητής
Βασιλάρος Γεώργιος, Αναπληρωτής Καθηγητής
Βέρδης Αθανάσιος, Μόνιμος Επίκουρος Καθηγητής
Γενά Αγγελική, Καθηγήτρια
Δασκολιά Μαρία-Καλομοίρα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Κακολύρης Γεράσιμος, Επίκουρος Καθηγητής
Καλογεράκος Ιωάννης, Αναπληρωτής Καθηγητής
Κυνηγός Πολυχρόνης, Καθηγητής
Ίσαρη Φιλία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Λάζου Άννα, Επίκουρη Καθηγήτρια
Μαραγγιανού Ευαγγελία, Καθηγήτρια
Μηλίγκου Ευανθία-Έλλη, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια
Μιχάλης Αθανάσιος, Μόνιμος Επίκουρος Καθηγητής
Μπακονικόλα-Γιάμα Έλση, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

Νικολαΐδου-Κυριανίδου Βάνα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Πανταζάκος Παναγιώτης, Καθηγητής
Παπακωνσταντίνου Γεώργιος, Καθηγητής
Παρθένης Χρήστος, Μόνιμος Επίκουρος Καθηγητής
Παπαστυλιανού Αντωνία, Καθηγήτρια
Πασιάς Γεώργιος, Καθηγητής
Πολίτης Γεώργιος, Μόνιμος Επίκουρος Καθηγητής
Πολυχρόνη Φωτεινή, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Πρωτοπαπαδάκης Ευάγγελος, Μόνιμος Επίκουρος Καθηγητής
Ράλλη Ασημίνα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Σιδηροπούλου-Δημακάκου Δέσποινα, Καθηγήτρια
Σμυρναίου Ζαχαρούλα, Επίκουρη Καθηγήτρια
Στείρης Γεώργιος, Αναπληρωτής Καθηγητής
Φουντοπούλου Μαρία-Ζωή, Καθηγήτρια
Φρυδάκη Ευαγγελία, Καθηγήτρια
Φωτεινός Δημήτριος, Μόνιμος Επίκουρος Καθηγητής

Τμήμα Ψυχολογίας

Αβεντισιάν-Παγοροπούλου Άννα, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια
Αργυροπούλου Αικατερίνη, Επίκουρη Καθηγήτρια
Γκαρή Αικατερίνη, Καθηγήτρια
Κανελλοπούλου Βασιλική (Λίσσυ), Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Λουμάκου Μαρία, Καθηγήτρια
Μόττη-Στεφανίδη Φρόσω, Καθηγήτρια
Μυλωνάς Κώστας, Καθηγητής
Παυλόπουλος Βασίλης, Αναπληρωτής Καθηγητής
Ράλλη Ασημίνα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Οικονόμου Αλεξάνδρα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Ρούσος Πέτρος, Αναπληρωτής Καθηγητής
Τάνταρος Σπύρος, Καθηγητής
Χατζηχρήστου Χρυσή, Καθηγήτρια
Χριστοπούλου Άννα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

Τμήμα Αγγλικής Γλώσσας και Φιλολογίας

Βελισσαρίου Ασπασία, Καθηγήτρια
Γεωργιαφέντης Μιχάλης, Επίκουρος Καθηγητής
Γερμανού Μάρω, Καθηγήτρια
Δεσποτοπούλου Άννα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Δημακοπούλου Σταματίνα, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια
Καραβά Ευδοκία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Καραβαντά Ασημίνα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Κουτσουδάκη Μαρία, Καθηγήτρια
Λαβίδας Νικόλαος, Επίκουρος Καθηγητής
Μαρμαρίδου Σοφία, Καθηγήτρια
Μαρκίδου Βασιλική, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια
Μήτση Ευτέρπη, Καθηγήτρια
Μητσικοπούλου Βασιλική, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Μπλατάνης Κώστας, Μόνιμος Επίκουρος Καθηγητής
Νικηφορίδου Βασιλική, Καθηγήτρια
Ντόκου Χριστίνα, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια
Παναγόπουλος Νίκος, Μόνιμος Επίκουρος Καθηγητής
Σακελλίου-Schultz Ευαγγελία, Καθηγήτρια
Schultz William, Καθηγητής
Σιδηροπούλου Μαρία, Καθηγήτρια
Τζάννε Αγγελική, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Τσιμπούκη Θεοδώρα, Καθηγήτρια
Υφαντίδου Έλλη, Καθηγήτρια
Χατζηδάκη Άννα, Λέκτορας

Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας

Αναστασιάδη Μαρία-Χριστίνα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Αποστόλου Ειρήνη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Βάρσος Γεώργιος, Αναπληρωτής Καθηγητής
Βήχου Μαρίνα, Επίκουρη Καθηγήτρια
Βλάχου Ευαγγελία, Επίκουρη Καθηγήτρια
Δελβερούδη Ρέα, Καθηγήτρια
Ευθυμίου Λουκία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Κονδύλη Ελένη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

Πατέλη Μαρία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Μανιτάκης Νικόλαος, Επίκουρος Καθηγητής
Μουστάκη Αργυρώ, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια
Πανταζάρα Ανδρομάχη-Βιργινία, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια
Παπαδήμα Μαρία, Καθηγήτρια
Παπασπυρίδου Ιωάννα, Επίκουρη Καθηγήτρια
Προβατά Δέσποινα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Πρόσκολλη Αργυρώ, Καθηγήτρια
Ρομπολής Δημήτριος-Κων/νος, Αναπληρωτής Καθηγητής
Τατσοπούλου Ελένη, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια
Τζιάφα Ελένη, Επίκουρη Καθηγήτρια

Τμήμα Γερμανικής Γλώσσας και Φιλολογίας

Αντωνοπούλου Αναστασία, Καθηγήτρια
Αλεξανδρή Χριστίνα-Καλλιόπη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Βηδενμάιερ Δάφνη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Δασκαρόλη Αναστασία, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια
Καρακάση Αικατερίνη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Καρβέλα Ιωάννα, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια
Λασκαρίδου Όλγα, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια
Λέχνερ Βήνφριντ, Αναπληρωτής Καθηγητής
Lindinger Stefan, Μόνιμος Επίκουρος Καθηγητής
Μητραλέξη Αικατερίνη, Καθηγήτρια
Μιχάλσκι Μαρκ, Επίκουρος Καθηγητής
Μπαλάση Ευδοκία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Μπατσαλιά Φρειδερίκη, Καθηγήτρια
Μπέννινγκ Βίλι, Καθηγητής
Μπλιούμη Αγλαΐα, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια
Πετροπούλου Εύη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Πορτζ Ρενάτε, Καθηγήτρια
Theisen Paul-Joachim, Μόνιμος Επίκουρος Καθηγητής
Τσόκογλου Αγγελική, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Χρύσου Μάριος, Αναπληρωτής Καθηγητής

Τμήμα Ισπανικής Γλώσσας και Φιλολογίας

Αλεξοπούλου Αγγελική, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια
Βάργκας Εσκομπάρ Αρτούρο, Αναπληρωτής Καθηγητής
Δρόσος Δημήτριος, Καθηγητής
Κρητικού Βικτωρία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Κρίδα-Αλβαρεθ Κάρολος-Αλμπέρτο, Καθηγητής
Lugo Miron-Τριανταφύλλου Susana, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια
Πανδή-Παυλάκη Ευθυμία, Καθηγήτρια
Παπαγεωργίου Ανθή, Καθηγήτρια
Τσόκου Μαρία, Επίκουρη Καθηγήτρια

Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας

Γιαννουλοπούλου Γιαννούλα, Καθηγήτρια
Δημοπούλου Ρουμπίνη, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια
Ζώρας Γεράσιμος, Καθηγητής
Θέμου Άννα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Μηλιώνη Γεωργία, Επίκουρη Καθηγήτρια
Μικρός Γιώργος, Καθηγητής
Minniti-Γκόνια Domenica, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Παγκράτης Γεράσιμος, Καθηγητής
Σγουρίδου Μαρία, Καθηγήτρια
Τσόλκας Ιωάννης, Καθηγητής

Τμήμα Ρωσικής Γλώσσας και Φιλολογίας και Σλαβικών Σπουδών

Αλεξανδροπούλου Όλγα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Ιωαννίδου-Ράλλη Αλεξάνδρα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Μίνεβα Εβελίνα, Λέκτορας
Μπορίσοβα Τατιάνα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Σοφούλης Παναός-Φίλιππος, Επίκουρος Καθηγητής
Σαρτόρι Έλενα, Επίκουρη Καθηγήτρια

Τμήμα Θεατρικών Σπουδών

Αλεξιάδης Μηνάς Ι., Καθηγητής
Αλτουβά Αλεξία, Επίκουρη Καθηγήτρια
Βαρζελιώτη Γωγώ, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια
Βιβιλάκης Ιωσήφ, Καθηγητής
Γεωργακάκη Κωνσταντζα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Γεωργοπούλου Ξένια, Επίκουρη Καθηγήτρια
Διαμαντάκου Αικατερίνη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Ιωαννίδης Γρηγόρης, Μόνιμος Επίκουρος Καθηγητής
Καρακατσούλη Άννα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Μαυρομούστακος Πλάτων, Καθηγητής
Πετράκου Κυριακή, Καθηγήτρια
Πεφάνης Γιώργος Π., Αναπληρωτής Καθηγητής
Ρεμεδιάκη Ιωάννα, Λέκτορας
Σταματοπούλου-Βασιλάκου Χρυσόθεμις, Καθηγήτρια
Στεφανή Ευανθία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Στεφανίδης Μάνος, Αναπληρωτής Καθηγητής
Στιβανάκη Ευανθία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Φανουράκη Κλειώ, Επίκουρη Καθηγήτρια
Φελοπούλου Σοφία, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια

Τμήμα Μουσικών Σπουδών

Αναγνωστοπούλου Χριστίνα-Εξακουστή, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Ανδρεοπούλου Αρετή, Επίκουρη Καθηγήτρια
Αποστολόπουλος Θωμάς, Αναπληρωτής Καθηγητής
Γεωργάκη Αναστασία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Κάβουρας Παύλος, Καθηγητής
Κρητικού Φλώρα, Επίκουρη Καθηγήτρια
Λαλιώτη Βασιλική, Επίκουρη Καθηγήτρια
Λιάβας Λάμπρος, Καθηγητής
Lerch-Καλαβρυτινού Iimgard, Καθηγήτρια
Μαλιάρας Νικόλαος, Καθηγητής
Μπαλαγεώργος Δημήτριος Αναπληρωτής Καθηγητής
Μπαμίχας Πύρρος, Αναπληρωτής Καθηγητής
Παπαθανασίου Ιωάννης, Αναπληρωτής Καθηγητής

Παπαπαύλου Μαρία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Σεργίου Παύλος, Αναπληρωτής Καθηγητής
Τσέτσος Μάρκος, Καθηγητής
Φιτσιώρης Γεώργιος, Αναπληρωτής Καθηγητής
Φούλιας Ιωάννης, Επίκουρος Καθηγητής
Χαλδαιάκης Αχιλλέας, Καθηγητής
Χαψούλας Αναστάσιος, Αναπληρωτής Καθηγητής
Χρυσοστόμου Σμαράγδα, Καθηγήτρια
Ψαρουδάκης Στυλιανός, Μόνιμος Επίκουρος Καθηγητής

Τυπώθηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Ελλάδα)
Imprimé en Union Européenne (Grèce)
Printed in the European Union (Greece)

Παρουσία, περίοδος Β΄, τόμος Α΄ (ΚΑ΄) (2017-2018) (έκδοση 2019). Σχεδιασμός, στοιχειοθεσία και αναπαραγωγή: εργαστήριο γραφικών τεχνών Ηρόδοτος (Αθήνα), με Απλά, Palatino Linotype, Ocras και Symbol. Εκτύπωση και βιβλιοδεσία: τυπογραφείο QPC (Αθήνα), σε χαρτί Book paper ivory (bouffant ivoire) ειδικής παραγωγής. Για λογαριασμό των εκδόσεων Ηρόδοτος. Δημήτριος Κ. Σταμούλης, εκδότης. Αριθμός έκδοσης 433. Αθήνα, α΄ τετράμηνο 2019. (Made and printed in Greece.)

ΠΑΡΟΥΣΙΑ Α' (ΚΑ') (2017-2018)

Δημήτριος Καραδήμας, Αντί προλόγου. Ιωάννης Μ. Κωνσταντάκος, Το λιονταράκι που τσεβδίξει: ο Αλκιβιάδης στην αρχαία κωμωδία. *Dimitrios Kanel-lakis, Paracomedie in Euripides' Bacchae*. Σοφία Παπαϊωάννου, Το ταξίδι προς τη Δύση αρχίζει: ο Λίβιος Ανδρόνικος και η πρώτη μετάφραση της Οδύσσειας. Ανθοφίλη Καλλέργη, Η τέχνη της γαστρονομίας στο πλαίσιο της ορατιανής σάτιρας (Σάτιρες 2.4 και 2.8). Παναγιώτα Παπακώστα, Απηχήσεις της Οδύσσειας στο ελεγειακό ταξίδι της 1.3 του Τιβούλλου. *Dimitrios Karadimas, Dionysius of Halicarnassus on the pleasant and the beautiful — Traces of Platonic influence*. Χρήστος Φάκας, Το λογοτεχνικό υπόβαθρο του θέματος της φιλίας στο μυθιστόρημα του Χαρίτωνα. Ελένη Τσιτσιανοπούλου, Η σύνταξη του συνδέσμου *kán* στις παραχωρητικές προτάσεις των ελληνικών μη λογοτεχνικών παπύρων της αυτοκρατορικής και της πρώιμης αραβικής εποχής. Μυρσίνη Αναγνωστός, 'Η επίδραση τῶν ὀμηρικῶν ἐπῶν στὸ ἔργο τοῦ Νικηφόρου Χρυσοβέργη. Βασίλειος Π. Βερτουδάκης, Η κρίση της επιστήμης και η κλασική φιλολογία στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης: ιστορικές και φιλοσοφικές προϋποθέσεις. *Gianoula Giannouloupoulou, The emergence of the Greek definite article*. Ιωάννης Α. Πανούσης, Κλυταιμίστρας δικαίωση (;): από την *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή στο ανεπίδοτο *Γράμμα* του Ιάκωβου Καμπανέλλη. *Ioanna Papaspyridou, Victor Hugo, poète romantique au service de la guerre d'indépendance grecque: quelques réflexions sur le poème «L'Enfant»*. *Domenica Minniti-Γκώνια, Italianismi a Cefalonia e gli studi di Manlio Cortelazzo sul contatto italogreco*. — Από την ιστορία του Πανεπιστημίου και της Σχολής. Χαρίκλεια Μπαλή, Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και ο πόλεμος του 1940-1941: η ζωή και ο θάνατος του καθηγητή Ξενοφώντος Κοντιάδη (Μασσαλία, 1903 - Ιωάννινα, 1941). Δημήτρης Παυλόπουλος, Μνήμη Χρύσανθου Χρήστου.

Εικόνα εξωφύλλου: Όμηρου, *Ίλιάς*, Θ 436-446 (πάπυρος, 1ος-2ος αι. π.Χ.). Από την έκδοση: Βασίλειος Γ. Μανδηλαράς, *Πάπυροι και παπυρολογία. Εισαγωγή στην επιστήμη της παπυρολογίας*, Αθήνα, 42014, σελ. 267.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΗΡΟΔΟΤΟΣ

Μαντζάρου 9

GR 10672 Αθήνα

☎ 21 03 62 63 48 · 📠 69 76 33 44 93

✉ info@herodotos.net

🌐 www.herodotos.net

ISSN 1105-0454

